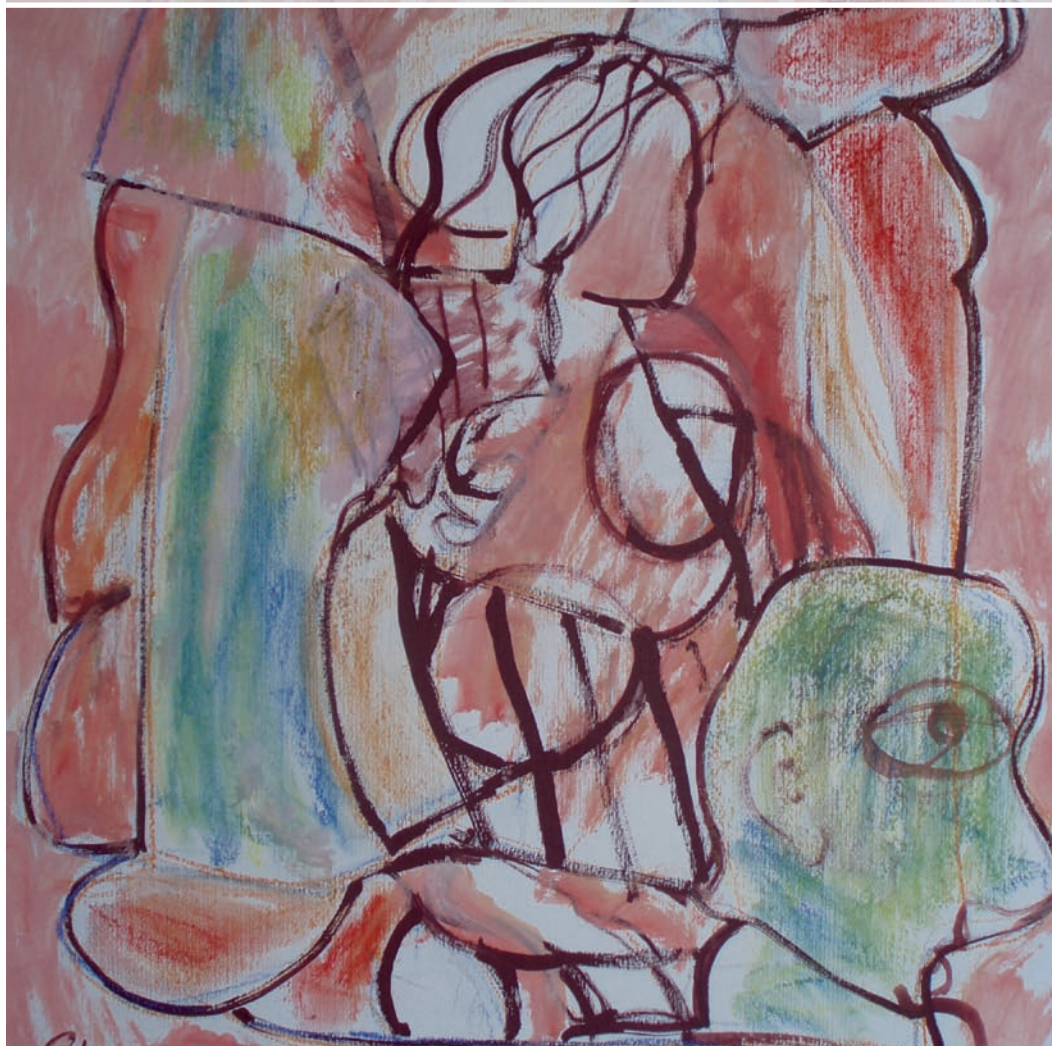

WRR

WETENSCHAPPELIJKE RAAD VOOR HET REGERINGSBELEID

De tijd van ons leven

Mieke van Stigt, Gerrit Kronjee en Jan Groeneveld

De tijd van ons leven

Samenstelling: Mieke van Stigt / Gerrit Kronjee / Jan Groeneveld

Omslag: Gerrit Kronjee 2003 *Levensloop*, gemengde technieken
Illustraties binnenwerk: Gerrit Kronjee

Omslagontwerp: Studio Daniëls, Den Haag
Vormgeving binnenwerk: Studio Daniëls, Den Haag

© Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 2009
ISBN: 978-94-90186-02-9

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

INHOUDSOPGAVE

Woord vooraf	5
1 Intro	7
2 Kindertijd	15
2.1 Achtergrond	15
2.2 Een gelukkige kindertijd. Interview met Micha de Winter	17
Intermezzo: de kindertijd is bepalend voor de rest van je leven	23
3 Adolescentie	25
3.1 Achtergrond	25
3.2 De adolescentie als kans. Interview met René Diekstra	28
Intermezzo: talking about my generation	35
4 Volwassenheid	39
4.1 Achtergrond	39
4.2 Volwassenen tussen keuze en lot. Interview met Pearl Dykstra	42
Intermezzo: keuzes en kansen in de levensloop	48
5 Senioren	51
5.1 Achtergrond	51
5.2 Workability van ouderen. Interview met Kees Knipscheer	54
Intermezzo: de nieuwe senioren, een gesprek met Martijn Lampert	63
6 Hoogbejaarden	71
6.1 Achtergrond	71
6.2 Levensloopbestendig bouwen? Schriftelijke reactie van Piet Houben	74
Literatuur	78
Verantwoording gedichten	80

WOORD VOORAF

Het is bij de WRR een goed gebruik om bij het afscheid van onze stafleden ook een stevig inhoudelijk accent te zetten. In dat accent worden doorgaans de inhoudelijke passies en deskundigheden van betrokken medewerker op een herkenbare manier in beeld gebracht.

Dat gebeurt ook bij dit boekje, dat verschijnt bij het afscheid van dr. Gerrit Kronjee. Hij zal de WRR verlaten vanwege het bereiken van de vigerende pensioengerechtigde leeftijd: Gerrit wordt 65 jaar. Eenieder die Gerrit kent en ziet werken zal kunnen beamen dat daarin een argument besloten ligt die pensioengerechtigde leeftijd meteen ter discussie te stellen. Die jaren zijn hem in het geheel niet aan te zien en aan zijn wetenschappelijke levensloop zal, gezien zijn actieve betrokkenheid bij tal van vraagstukken die levensloop betreffende, denkkelijk geen direct einde komen.

Dat blijkt al meteen uit dit boekje zelf: Gerrit werkte er met een grote inzet ook zelf aan mee. Het is mede daarom een boekje geworden dat agenderend en confronterend is. Agenderend omdat er wederom uit blijkt dat de levensloopbenadering een benadering is die garant staat voor het systematisch agenderen van de manier waarop daaraan in toekomstig beleid vorm zal moeten worden gegeven. Confronterend omdat nieuwe inzichten uit wetenschappelijk onderzoek die opgave systematisch uitdagen opnieuw na te denken over de belangrijkste vraagstukken en oplossingen die uit die confrontatie voortvloeien.

Juist in een tijd van economische crisis (die meer dan een economische crisis in de enge zin is) lijkt onze aandacht soms te worden afgeleid van een toekomstgerichte benadering van wat ons te doen staat in de sfeer van werk en arbeid, van zorg en gezin. Het is zoals al in de inleiding wordt gesignaleerd, alleszins duidelijk dat onze huidige inrichting van onze levensloop bepaald niet optimaal wordt vormgegeven. Noch door onszelf, noch door de instituties en beleidsmaatregelen die daarbij van belang zijn. Er zijn diverse onevenwichtigheden en vormen van een weinig optimale balans: 'een meer bewuste verdeling van taken en verantwoordelijkheden over de gehele levensloop komt de economie en de samenleving ten goede door de vermindering van de overbelasting van de volwassenenfase en het betrekken van jongeren en ouderen bij de economie en door de vermindering van de maatschappelijke uitval.'

In het boekje worden in woord en beeld de diagnoses en analyses, de oplossingsrichtingen en beleidsvoorstellen geschetst, die aan een optimalere balans vorm kunnen geven. Het boekje is daarmee zelf een voorbeeld van de evenwichtige en gedegen manier waarop Gerrit als stafmedewerker van de WRR ook zelf altijd heeft willen functioneren.

Namens de raad en de staf willen wij hem daarvoor bijzonder danken: wij verliezen met het vertrek van Gerrit niet alleen een betrokken en uitstekende onderzoeker, maar ook iemand die met zijn persoonlijkheid en inzet telkens heeft laten zien hoe in de levensloop van de WRR weer nieuwe accenten moesten worden gezet.

Aan dit boekje werkten vele wetenschappers met wie de WRR en Gerrit intensief hebben samengewerkt: Micha de Winter, René Diekstra, Pearl Dykstra, Kees Knipscheer, Martijn Lampert en Piet Houben. De raad is hen zeer dankbaar voor hun medewerking aan deze publicatie. Onze dank geldt ook Mieke van Stigt (oud-stafmedewerker van de WRR), Kinnema van Eik en Jan Groeneveld. Zij hebben een beslissende bijdrage geleverd om deze publicatie bij gelegenheid van het afscheid van Gerrit Kronjee niet alleen een mooie bundel van teksten te laten zijn, maar één waarin ook de andere muzen volop hun plaats krijgen. Het tekent Gerrit ten voeten uit: niet alleen teksten, maar ook gedichten en mooie beelden. Voor Gerrit was het denken over levensloop immer verbonden met het denken over levenskunst en opvattingen over het goede leven.

Wim van de Donk,
Voorzitter WRR

*Van drie zangen de eerste
En van de eerste een fragment.
Vraag niet waar het geheel is,
Aanvang en end.*

Want alles is fragment.

*Al door het zeggen van het woord
Deelt men, scheidt men en schendt
Het alomvattende, dat men niet kent,
Dat ik aanwezig weet of alleen maar vermoed,
Dat ik niet uitspreken kan en toch uitspreken moet,
Dat mij beheerst en mij te luisteren gebiedt.
Maar als ik zoek en luister, dan vind ik het niet.*

Een troost blijft:

*Er is in ieder woord een woord,
Dat tot het onuitspreekbare behoort;
Er is in ieder deel een deel
Van het ondeelbare geheel,
Gelijk in elke kus, hoe kort,
Het hele leven meegegeven wordt.*

Abel Herzberg

1 INTRO

Over levenslopen wordt veel geschreven. Wekelijks verschijnen er biografieën over beroemde of zelfs totaal onbekende mensen. Opvallend daarin is dat de tijd waarin mensen leven steeds een belangrijke rol speelt. Het verloop van een mensenleven hangt niet alleen af van het individu, maar minstens zo sterk van het tijdperk waarin dat leven zich afspeelt. De sociale en economische omstandigheden scheppen de randvoorwaarden: historische gebeurtenissen maken indruk en kunnen fungeren als waterscheiding; maatschappelijke verwachtingen en eisen zetten hun stempel. Het moment waarop een individuele levensloop begint, geeft in hoge mate het verdere verloop aan. Er zijn belangrijke overeenkomsten in levenslopen van mensen van eenzelfde generatie of tijdperk.

Er zijn ook verschillen. Er is een belangrijk verschil in levenslopen van mannen en vrouwen. Dat verschil is wel in belangrijke mate kleiner geworden voor de jongste generaties: vrouwen zijn veel meer gaan werken, mannen zijn iets meer gaan zorgen. Ook hier weer zijn de veranderingen zichtbaar tussen de generaties. Bovendien heeft de sociaal-economische achtergrond nog altijd invloed op iemands mogelijkheden én verwachtingen. Er is een sterke samenhang tussen opleiding (die ook weer samenhangt met het opleidingsniveau van de ouders) en de leeftijd waarop iemand kinderen krijgt. Aangezien de kansen om zelf te gaan studeren voor kinderen van hoger opgeleide moeders groter zijn, en de kans om later moeder te worden daarmee samenhangt, betekent dat hun kinderen oudere grootouders zullen hebben dan hun klasgenootjes met lager opgeleide ouders. De levenslopen van mensen met een andere etnische achtergrond hangen in sommige opzichten samen met hun sociaal-economische positie. Daarnaast spelen religieuze patronen en culturele factoren een rol. Zo hebben gezinnen uit sommige etnische groepen in Nederland een traditie van gezinsverhoudingen waarin alleenstaand moederschap relatief vaak voorkomt.

Verschillen en overeenkomsten in levenslopen hebben te maken met het huidige ideaal van keuzevrijheid. Bij dat ideaal kunnen echter nog wel wat kanttekeningen worden geplaatst. Ook zijn er collectieve gevolgen van individuele keuzes: deze leiden, tezamen met de gevolgen van overheidsbeleid, tot een overbelasting in de volwassenheidsfase.

Het ideaal van keuzevrijheid

Het ideaal van keuzevrijheid kunnen we als volgt omschrijven: we leven in een tijd van ruimere keuzemogelijkheden dan ooit, de democratische samenleving eist meer zelfsturing en meer zelfbepaling, maar biedt ook een tot nu toe ongeken- de mate van vrijheid. Deze heeft belangrijke gevolgen voor individuele levenslopen. Niet langer zijn geslacht, sociale herkomst, de wil van de ouders of de voorschriften van het geloof allesbepalend. Mensen bepalen in hoge mate hun eigen kansen, hun eigen levensloop. De keuzes van vandaag, hebben gevolgen voor de rest van hun leven. Meer dan ooit is er sprake van een keuzebiografie.

Toch is die vrijheid betrekkelijk. De overheid wil vaak niet te zeer ingrijpen in het privéleven van mensen, van gezinnen, maar doet dit tegelijkertijd voortdurend. Mensen maken keuzes onder omstandigheden die mede door overheidsbeleid worden bepaald. Zo ondersteunt bijvoorbeeld de belastingwetgeving de keuze voor het anderhalfverdienersmodel, of maakt de overheid kinderopvang mogelijk of onmogelijk door de manier waarop deze wordt geregeld en gefinancierd. Op deze en talloze andere manieren wordt de individuele levensloop van mensen gestuurd door externe factoren. In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht is de levensloop dus niet geheel het resultaat van vrije, individuele keuzen. Of beter gezegd, men kan wel kiezen, maar binnen de bestaande mogelijkheden en voorwaarden.

De overheid probeert de keuzevrijheid te vergroten, door bijvoorbeeld de levensloopregeling, maar stuit ook bij burgers op een weerstand tegen inbreuk op de privé sfeer, en op een beperkte langetermijnvisie. Zo kiezen vrouwen er nog steeds vaak voor minder te werken, omdat hun inkomsten wegvallen tegen de kosten van kinderopvang. Waarbij zij vergeten dat het werken ook een investering is in hun eigen toekomst en behoud van inkomen op langere termijn. De ruimere mogelijkheden scheppen nieuwe idealen, nieuwe aspiraties. Maar daarmee wordt eigen keuze ook eigen verantwoordelijkheid, eigen falen wordt eigen schuld. Voor de overheid is het ideaal van keuzevrijheid ook beperkend: daar mag vooral niet te veel op worden ingegrepen. Tegelijkertijd verdwijnt het zicht op de sturende rol van overheidsbeleid, op de gevolgen die overheidsbeleid per definitie heeft. Daarnaast verdwijnen de onmogelijkheden uit zicht. De zelfredzaamheid of verantwoordelijkheid van de burger wordt soms overschat. Niet iedereen heeft alle mogelijkheden. Soms mist men de nodige talenten, velen hebben pech en lopen kansen mis die anderen wel hebben. Iedere generatie groeit op in eigen historische omstandigheden die kansen scheppen of beperken. Daarbinnen volgt men graag het voorbeeld van anderen. Generatiegenoten maken vaak heel bewust en heel individueel dezelfde keuzes.

Voorbeelden hiervan kunnen we iedere week lezen in diverse tijdschriften – variërend van *Intermediair* tot *Libelle*, *Margriet* of *Viva* – waarin stellen, (echt)paren vertellen over hun leven en hun keuzes. Beide partners werken aan het begin van hun relatie fulltime, maar zodra er kinderen komen, kiezen ze er heel vaak voor, op grond van hun eigen individuele overwegingen, dat de man evenveel blijft werken of zelfs meer gaat werken, terwijl de vrouw minder gaat werken of zelfs (tijdelijk – althans dat is dan de bedoeling) stopt. Het belangrijkste argument daarbij is vaak dat de man een hoger salaris heeft en het dus nadeliger is voor het gezinsinkomen als hij minder gaat werken, terwijl de vrouw niet te veel van de ontwikkeling van en het contact met de kinderen wil missen.

Dat lijkt een ideale keuze in een land en een tijd waarin dat mogelijk is; Nederland is een van de weinige landen met het anderhalfverdienersmodel of het kostwinnersmodel. Van vrouwen wordt gezegd dat zij op deze manier *the best of both worlds* (thuis en op het werk) hebben. Maar is dat ook zo? Zouden alle stellen deze keuze eigenlijk boven alles prefereren? In diezelfde interviews zeggen de paren dat die keuze helemaal niet hun voorkeur heeft: vaak willen de mannen méér zorgen, zouden ze graag tijdelijk wat minder werken, maar zijn ze bang voor de gevolgen daarvan voor hun carrière. Veel vrouwen zouden daarentegen liever méér werken, maar zij voelen zich verscheurd, omdat de dan nodige kinderopvang voor hen niet ideaal is, of omdat hun kind vaak ziek is.

Daarnaast heeft die keuze ongewenste negatieve gevolgen voor de rest van de levensloop van vrouwen wat betreft hun verdere carrière, vooral in geval van echtscheiding. Dan blijken bovendien de gevolgen ook negatief voor de kinderen: van alle kinderen die op of onder de armoedegrens opgroeien woont het overgrote deel in een eenoudergezin – lees: alleenstaandemoedergezin. Die kinderen hebben minder kansen tijdens de rest van hun leven.

Maatschappelijke gevolgen van crises in de levensloop

Dit boekje wordt geschreven tegen de achtergrond van een economische crisis. De huidige economische crisis dwingt ons te kijken naar de verdeling van lasten over de gehele samenleving. Tegelijkertijd kunnen er in elke fase van de levensloop ook crises voorkomen: in de kindertijd (door verkeerde opvoeders en opgroeien in een *multi-probleem*-gezin); in de adolescentie (vooral bij jonge mannen door problemen met socialisatie, door schooluitval); in de volwassenheid (huwelijkscrisis en echtscheiding); oude dag (verweduwing en ziekte). Juist in deze tijd van economische teruggang hebben deze crises ook maatschappelijke gevolgen.

De individuele uitval – door vroegtijdig schoolverlaten en daardoor weinig kans op werk, door ziekte als gevolg van overbelasting, door ontslag als gevolg van economische crisis – veroorzaakt eenzaamheid door het niet kunnen of mogen deelnemen aan de samenleving. Deze brengt ook kosten met zich mee die door anderen gedragen (moeten) worden. Een samenleving heeft er belang bij niet alleen de levenslopen van mensen onderling op elkaar af te stemmen, maar ook te pogen de kansen op uitval in elke fase zo veel mogelijk te beperken.

De levensloop die wij nu meemaken, zoals die hierna wordt beschreven, lijkt niet erg crisisbestendig, de fasering met een accent op een korte economisch actieve fase, is in allerlei maatschappelijke opzichten niet optimaal. Te veel moet gebeuren in een te korte tijd, hetgeen overbelasting met zich meebrengt, terwijl men een groot deel van de levensloop juist onderbelast is, met de eigen complicaties van dien. Bovendien moeten velen alleen hun problemen oplossen: als (gescheiden) ouder of als mantelzorger met een hulpbehoevende partner of ouder. De gezinssocioloog Shorter (1977) heeft wel het beeld gebruikt van het moderne gezinshuishouden als een scheepje met twee volwassenen en eventueel een of meer kinderen op een grote oceaan. Dat is een eenzaam beeld.

Overbelasting in de volwassenheidsfase en een evenwichtigere levensloop

Kenmerkend voor de levensloop in deze tijd is een lange overgangperiode van groei van kindertijd naar de volwassenheid en ook een relatief lange overgangperiode naar de oude dag waarin men steeds minder actief is. In deze laatste overgangperiode zijn de kinderen het huis uit en is men gestopt met het verrichten van betaald werk. Hoewel we steeds ouder worden en velen van ons

steeds langer gezond blijven, is de periode van volwaardige maatschappelijke activiteit niet evenredig toegenomen.

Beide overgangperiodes zijn in maatschappelijk-historisch opzicht een nieuw verschijnsel. Er zijn nu twee transitieperiodes waarin onzekerheid is over het gedrag dat men moet vertonen en welke maatschappelijke verplichtingen men heeft:

- tussen de eerste en tweede levensfase: de adolescentie,
- tussen de tweede en derde levensfase: de jongere senioren.

Jonge mensen worden laat volwassen in die zin dat zij een positie bezetten waarin zij verantwoordelijkheid kunnen gaan dragen voor anderen. Zij bereiden zich lang voor op een toekomstige rol in de samenleving, zonder precies te weten welke die zal zijn. Er is hierbij in de loop van de tijd een sterke divergentie ontstaan ten opzichte van de wel heel jonge leeftijd waarop zij in lichamelijk opzicht volwassen zijn en de uitgestelde volwassen deelname aan de samenleving. Dit geldt vooral voor jonge mensen die een lange opleiding volgen.

Tegelijkertijd is het zo dat in de moderne levensloop mensen die fysiek gezond zijn toch in maatschappelijk opzicht vroeg oud zijn (en geen verantwoordelijkheid meer dragen). De generatie mensen die tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog zijn geboren, de zogenaamde protestgeneratie, ook wel baby-boomers genoemd, gaat nu met pensioen. Hun aantal, tezamen met een dalend geboortecijfer, zorgt voor vergrijzing van de samenleving.

Hier zijn belangrijke kanttekeningen bij te plaatsen. Ten eerste heeft deze generatie een langere verwachte levensduur dan de voorgaande generaties (hetgeen nog eens zorgt voor een sterkere vergrijzing), ten tweede heeft deze generatie andere waardeoriëntaties en mogelijkheden dan de voorgaande generaties ouderen. Op dat gebied vindt er overigens wel een belangrijke ontwikkeling plaats: er is een actieve discussie over langer doorwerken en een latere leeftijd waarop de AOW zou kunnen ingaan.

Dit neemt niet weg dat in de huidige situatie de levensloop gekenmerkt wordt door een sterk gecompriëerde fase tussen 25 en 45 jaar waarin vrijwel alle belangrijke levenskwesities: een stabiele relatie, huisvesting, carrière en gezinsvorming, gerealiseerd moeten worden. Tussen de jeugdfase en de seniorfase, in de tweede levensfase, heeft men het (vooral de vrouwen) heel druk. Te druk. Zo is deze levensfase overbelast geraakt, terwijl de daaropvolgende én de daaraan voorafgaande fasen relatief onderbelast zijn. Bovendien is er een verschil tussen de generaties. Waar een generatie van vutters hun lange oude dag op de golfbaan doorbrengt, moeten nieuwe generaties waarschijnlijk doorwerken tot de 67ste verjaardag.

Een en ander leidt ertoe dat men kan zeggen: *laat volwassen, vroeg oud*. Dit nu, is in de demografische omstandigheid van een vergrijzende bevolking niet verstandig. In het huidige systeem waarin de gelden collectief opgebracht worden, gebeurt dit door de actieven in de tweede levensfase (de volwassenheid, als men betaald werk verricht) waarbij zij dan geld moeten opbrengen voor het onderwijs van en zorg voor kinderen en jongeren in de eerste levensfase en voor de ouderenzorg van de grote groep mensen in de derde levensfase.

Niet alleen is het in economisch opzicht heel ongunstig als een kleine groep mensen de kosten voor de gehele bevolking moet dragen. De levensloop, zoals die zich nu heeft ontwikkeld, past in het geheel niet bij de fysieke en geestelijke capaciteiten die mensen op verschillende leeftijden hebben, bij de demografische veroudering en bij het gevoerde overheidsbeleid. Te weinig mensen dragen de zorg en verantwoordelijkheid voor te veel anderen. Te weinig mensen kunnen en/of mogen actief deelnemen in een samenleving van geven en nemen. Te veel mensen staan buitenspel.

Een bewustere verdeling van taken en verantwoordelijkheden over de gehele levensloop komt de economie en de samenleving ten goede door vermindering van de overbelasting van de volwassenenfase en het betrekken van jongeren en ouderen bij de economie én door vermindering van maatschappelijke uitval. Op al deze manieren is een dergelijke benadering ook positief voor de levenslopen van individuele mensen.

Inhoud van het vervolg

In dit boekje wordt gekeken naar verschillende stadia in de levensloop, waarbij gepoogd wordt ze te bezien in hun onderlinge samenhang. Zowel externe factoren als gevolgen voor de volgende stadia komen hierbij aan de orde. De achterliggende gedachte is dat er manieren moeten zijn om de lasten en lasten van het leven en samenleven evenwichtiger te verdelen tussen mensen en over de levensloop. Wij betogen hierbij dat het daarbij noodzakelijk is te kijken naar de gehele levensloop. Het is niet productief om op een willekeurig moment in de levensloop mensen extra te gaan belasten. Door te kijken naar alle stadia van de levensloop, willen we vooral nadruk leggen op de kansen die deze stadia bieden, de mogelijkheden die nu nog onbenut blijven.

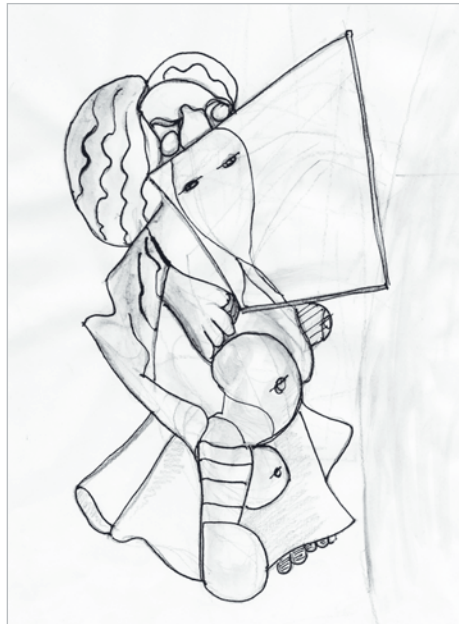
Achtereenvolgens worden de verschillende fasen van de levensloop in deze tijd besproken, waarbij tegelijkertijd de geschiedenis wordt beschreven van de geboortegolf die door de levensloop trekt. Opmerkelijk is dat men een verband kan leggen tussen thema's van het maatschappelijk debat en de positie van de geboortegolf in de verschillende fasen van de levensloop. De levensloop

van de ‘geboortegolvers’ is tevens het vertrekpunt voor opmerkingen over de levensloop van de cohorten die na de geboortegolvers in de overeenkomstige levensfasen (zullen) verkeren. Het is in verband met het beleid op de lange termijn ook nodig vast te stellen in hoeverre de levensloop van de generaties na de geboortegolvers zal veranderen.

Het hiernavolgende overzicht van de verschillende fasen in de levensloop suggereert dat *iedereen* een bepaalde standaardlevensloop volgt. Dat was in het verleden echter niet zo en is tegenwoordig evenmin het geval. Een paar van de maatschappelijke verschillen worden weergegeven in het intermezzo over keuzes en kansen. Er is echter wel een gemiddelde, een grootste gemene deler op grond van statistische gegevens waarmee men de fasering in de levensloop kan beschrijven.

Tegelijk ontstaan er steeds meer verschillen, is er steeds meer sprake van een keuzebiografie in plaats van een standaardlevensloop. De verschillende fasen in de levensloop, en de overgangsperiodes daartussen, houden zoals gezegd verband met elkaar. De jeugdperiode en de periode van de volwassenheid daarna hebben gevolgen voor de oude dag. De volwassenheid heeft weer gevolgen voor de (nieuwe) jeugd.

Voor zowel de verschillende fasen in de levensloop als voor enkele specifieke invalshoeken ten aanzien van de levensloop als geheel, hebben we deskundigen geïnterviewd over hun visie op de betreffende fasen, de gevolgen van het verloop voor de eerdere fasen en de gevolgen en de kansen voor de latere fasen. Over de kindertijd hebben we Micha de Winter (Universiteit Utrecht) geïnterviewd; we vroegen René Diekstra (University College en Haagse Hogeschool) naar zijn visie op de adolescentieperiode; we spraken met Pearl Dykstra (NIDI en Universiteit Utrecht) over volwassenheid en discussieer-

den met Kees Knipscheer (emeritus hoogleraar VU) over de seniorfase. Piet Houben (emeritus hoogleraar VU) levert een schriftelijke bijdrage met zijn ideeën over een bijzondere woonzorgzone in de omgeving van ouderen. De beschrijvingen van de fasen in de levensloop worden afgewisseld met in-

termezzo's, waarin een bijzondere kijk op de betreffende levensfase wordt gegeven. Zo bespreekt Gerrit Kronjee de kansen in de levensloop die bepaald worden in de kindertijd en Mieke van Stigt de jeugdcultuur (*talking about my generation*). Over de generatie die nu met pensioen gaat, en de verschillen met de voorgaande en de nog komende generaties, hebben wij een gesprek gehad met Martijn Lampert (principal researcher van Motivaction). Er is ook een intermezzo (keuzes en kansen in de levensloop) toegevoegd met algemene statistische gegevens.

Ten slotte moet gezegd worden dat dit boek verschijnt bij het symposium over levenslopen dat wordt georganiseerd ter gelegenheid van het afscheid van Gerrit Kronjee – bij het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd! – van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. De gedichten bij de verschillende thema's zijn door hem gekozen en het geheel van dit boek wordt geïllustreerd door werken van zijn eigen penselen.

2 KINDERTIJD

*Soms loop ik 's nachts naar het Victorieplein,
Als kind heb ik daar namelijk gewoond.
Aan vaders hand zijn zoon te zijn,
Op moeders schoot te zijn beloond*

*Om Niet. Om niet is het, dat ik hier ga,
De vrieskou in mijn jas laat dringen,
Alsof de tijd zich ooit zou laten dwingen,
Terwijl ik roerloos in de deurpost sta*

*Om thuis te komen. En zo simpel is de gang
Om tot dit moeilijk inzicht te geraken:
Dat ik geen kind meer ben; dat ik verlang*

*Naar iemand die nooit kon bestaan:
Een jongetje dat alles goed zou maken –
de tijd die stilstond en hem liet begaan.*

Ischa Meijer

2.1 ACHTERGROND

Of de kindertijd als aparte levensfase waarin men kind kan zijn in historisch opzicht een betrekkelijk recent verschijnsel is, is al jaren punt van theoretische discussie. Vaststaat dat in deze tijd, in onze samenleving, kinderen kostbaar zijn en een grote investering in tijd en geld vragen.

In het westen van Europa is er van oudsher een streven van het opvoeden van kinderen tot zelfstandigheid. Hoewel de meeste Nederlandse kinderen al vóór de onderwijswetten aan het eind van de negentiende eeuw al basisonderwijs volgden, leverden nog velen een bijdrage aan het werk rond huis, boerderij of winkel. De meeste kinderen gingen al op jonge leeftijd elders in dienst, als leerling bij een ambachtsman, als boerenknecht of als hulp in de huishouding. Dit is met de stijgende welvaart na de Tweede Wereldoorlog veranderd. Kinderen werden steeds langer vrijgesteld van arbeid en kwamen steeds meer in een voorbereidingsfase terecht. Ze werden meer een affectieve investering dan een economische.

De geboortegolf in de jaren vijftig *De geboortegolf begon in 1946. De jaren vijftig hebben het stempel gekregen van mensen die in de fase van het jonge gezin verkeerden. Na de Tweede Wereldoorlog was er de wederopbouw. Op het persoonlijke vlak kwam die tot uitdrukking in een groot aantal huwelijken, en vervolgens ook in een verschuiving van de eerste geboorten naar een jongere leeftijd van de moeder. Met de jaren dertig en het morele verval van de Tweede Wereldoorlog nog vers in het geheugen was onmaatschappelijkheid een schrikbeeld. Dit werd krachtig bestreden door een beroep op vermeend traditionele zekerheden, waarvan onder andere een versterking van de verzuiling het resultaat was.*

Voor de meeste gezinshuishoudens geldt dat geen beroep meer gedaan hoeft te worden op de economische bijdrage van de kinderen. Voor zover kinderen economisch actief zijn, is dat voor hun eigen luxe consumptie. Van ouders wordt verwacht dat zij hun kinderen zo goed mogelijk voorbereiden op hun latere maatschappelijke positie. Ouders hebben wat dat betreft zelf hoge verwachtingen van hun kinderen, zij moeten perfect zijn: hoogbegaafd, een toekomstige musical-, televisie-, pop- of voetbalster.

Tegelijk is er bij ouders onzekerheid over de manier waarop kinderen opgevoed moeten worden. Dat heeft ook te maken met het ontbreken van duidelijke voorbeelden; men kan en wil zich niet oriënteren op de familie, op vorige generaties. Jonge ouders oriënteren zich eerder op de media en onderlinge hulp. De adviezen die zij daarvan krijgen, zijn echter niet eenduidig, de eisen soms tegenstrijdig, zodat ouders in verwarring raken. Soms lossen ze dit op door zo veel mogelijk aan de kinderen zelf over te laten: de kinderen zullen het zelf het beste weten. Het laatste heeft ook te maken met de romantische idee dat het individu, als het niet belemmerd wordt door gedragsregels, uit zichzelf tot ontplooiing zal komen.

Het is de vraag of dit heilzaam is voor kinderen, het gevolg kan zijn dat zij angstig worden doordat zij een te grote verantwoordelijkheid ervaren en soms ook krijgen voor de relatieproblemen van hun ouders en de problemen van de wereld (op school worden zij geconfronteerd met de wereldproblemen van honger, milieu en oorlog). Uiteindelijk is de ruimte voor de ontwikkeling van kinderen beperkt, zij zullen geneigd zijn eerst de problemen van hun eigen gezin en de wereld te willen oplossen. Het laatste belast kinderen extra, en van het eerste is bekend dat dit ten koste gaat van de schoolresultaten, de aandacht voor het ouderlijk gezin gaat bij kinderen voor op de aandacht voor de school.

Kinderen zijn in het gezin centraler komen te staan. Hun geluk en welbevinden staan veelal voorop. Er bestaan echter hoge eisen aan en van kinderen en hun ouders. Kinderen moeten veel waarmaken: hun eigen dromen in een wereld zonder grenzen, maar ook de dromen van hun ouders. Ze moeten de

sociaal-economische positie van hun ouders minimaal evenaren in een tijd waarin de kansen anders liggen dan toen hun ouders jong waren. Ook zijn er de uitzonderingen, de kinderen in de knel. Onder de mensen die in Nederland in (relatieve) armoede opgroeien, zijn kinderen oververtegenwoordigd. Dat hangt voor een deel samen met het opgroeien in een eenoudergezin, als gevolg van echtscheiding. De kansen voor deze kinderen zijn minder groot dan die van hun meer gefortuneerde leeftijdgenootjes. Maar van hen kan men zich juist weer afvragen of een beschermde kindertijd, waarin gelukkig zijn het belangrijkste doel en criterium is, een goede voorbereiding is op de volwassenheid.

2.2 EEN GELUKKIGE KINDERTIJD. INTERVIEW MET MICHA DE WINTER

Bent u het eens met de stelling dat het met 85 procent van de Nederlandse kinderen goed gaat?

De vraag is wat de empirie is achter dit soort stellingen. Dan blijkt dat de definities, op grond waarvan men vaststelt wat men onder 'goed gaan' verstaat, sterk verschuiven. De eisen lijken alsmaar hoger te worden, of anders gezegd, onze tolerantie ten aanzien van afwijkingen daarvan, wordt alsmaar geringer. Dat blijkt onder meer uit de enorme groei van verschijnselen als ADHD en PDD-NOS (Pervasive Developmental Disorder-Not Otherwise Specified) of andere problemen in het autistisch spectrum in de afgelopen tien jaar. Die kinderen zaten eerst in de groep van de 85 procent waarmee het goed gaat, maar zijn nu overgestoken naar de 15 procent waarmee het niet goed gaat.

Afgezien daarvan zijn er onderzoeken met schrikbarende cijfers van kindermishandeling, dus is het de vraag of die hele 85-15 procent verdeling nog wel klopt. Maar vaak ontbreken de definities. Unicef doet het overigens anders: die organisatie heeft een internationale standaard volgens welke zij kinderen over de hele wereld vergelijkt. En dan blijken Nederlandse kinderen het ontzettend goed te doen. Nederlandse kinderen zijn het gelukkigst van de hele wereld, in het gezin, op school, ze voelen zich het meest gesteund. Japan staat onderaan, samen met Engeland overigens.

Dus niet alleen ouders willen dat hun kinderen gelukkig zijn, ook de overheid hanteert dat criterium.

Toch zijn daar kanttekeningen bij te plaatsen. Ten eerste zijn er die schrikbarende cijfers over kindermishandeling. Ook zijn de problemen in de jeugdzorg enorm. Die vallen niet weg te redeneren. En het gaat dus ook met sommige kinderen *niet* goed. Zo blijken Turkse kinderen uit de tweede generatie het in Nederland (en Duitsland) slechter te doen op school dan in andere landen. Een belangrijke reden daarvoor is dat wij al heel vroeg voorsorteren met Cito-toetsen. Terwijl kinderen met een andere etnische achtergrond vaak een ander

tempo hebben in het Nederlands. Die hebben eigenlijk meer tijd nodig, maar worden nu bijna automatisch doorgesluisd naar het VMBO.

En er is nog iets. We hebben een meritocratie, en dat lijkt heel mooi, heel rechtvaardig, het gaat om wat je presteert. Maar dat schept ook hoge verwachtingen. Dat mensen enerzijds streven naar individueel geluk en anderzijds hoge verwachtingen hebben is de spiegel van de individualistische cultuur. Als het individu en het individuele welbevinden de belangrijkste plaats innemen in ontwikkeling en opvoeding, dan ontstaan er spanningen. De keuzevrijheid is groot, maar de gevolgen van een verkeerde keuze zijn voor het individu. Dat is de keuzecultuur.

Waar komt die enorme toename van kinderen met problemen als ADHD vandaan?

Kinderen zijn een soort project geworden, en de ouders zijn er verantwoordelijk voor dat dit project slaagt. Ouders worden voortdurend op het gedrag en de ontwikkeling van hun kind aangesproken. Als daarbij problemen optreden, is dat voor kinderen en hun ouders enorm pijnlijk. Ze kunnen echter pas hulp krijgen, als het probleem een etiket heeft gekregen, dus na indicatiestelling. Dan kunnen zij hulp krijgen, wat voor de ouders betekent dat zij zelf (of hun kind) minder gefaald hebben. Op die manier is een heel medisch model ontstaan, en groeit dus het aantal kinderen met problemen als ADHD.

Veel ouders willen dat hun kind minimaal dezelfde sociale positie bereikt als zij, maar in een tijd waarin de kansen anders liggen. De economie is anders, de banenkansen liggen anders. Het beslissende moment voor die toekomst is bij de Cito-toets komen te liggen, terwijl dat eigenlijk een momentopname is. Als een kind in die week onder zijn kunnen presteert, is het vrijwel onmogelijk om het op een andere school te krijgen dan die, die bij de score past.

Die stress rond de Cito-toets verspreidt zich over de sociale klassen. De hoger opgeleiden, zeker als ze flink geld hebben, vinden altijd wel wegen – desnoods via privéscholen – om hun doel te bereiken. Ik denk dat in de middengroepen de grootste frictie ontstaat tussen verwachtingen en uitkomsten, doordat er een spanningsveld is ontstaan waarin kinderen niet aan de verwachtingen kunnen voldoen, gewoon vanwege hun cognitieve ontwikkeling of de bagage die ze hebben. Juist in die groepen – zo is de speculatie – speelt de ontsnapingsroute van een etiket, een aandoening, het meest als oplossing voor die spanning.

In de middengroepen zitten natuurlijk de mensen met verwachtingen van sociale stijging, en als een kind dan niet aan die verwachtingen voldoet, dan is dat ernstig, voor het kind, voor de ouders en hun zelfbeeld. Er is ook een probleem met de diagnostiek. Officieel moeten de indicaties worden gesteld door psychiaters, orthopedagogen enzovoorts. Maar in de praktijk lijkt daar van alles mis te gaan, met als gevolg een enorme uitbreiding van het beroep op zorg.

Anderzijds staat in het gezin en op scholen, vooral in het basisonderwijs, het geluk en welzijn van de kinderen centraal. Het lijkt tegenstrijdig, die hoge eisen tegenover het nastreven van geluk, maar het zijn twee aspecten van individualisme, dat je je eigen ontwikkeling, eigen identiteit, kansen, nastreeft. Dat is een bijzondere definitie van geluk.

Dat is in andere landen wel anders. In Japan – waar overigens een heel hoog zelfmoordcijfer is; dus dat land moeten we vooral niet als voorbeeld nemen – geldt een gelukkig kind als iemand die veel over heeft voor de andere kinderen in zijn klas. Die zich onderdeel voelt van zijn klas.

Ik denk dat wij naar de andere kant zijn doorgeslagen, dat daar ons probleem zit met gelukkig zijn. Wij moeten als individu gelukkig zijn door de goede keuzes te maken. Er is een grote keuzevrijheid, maar de gevolgen van een verkeerde keuze zijn voor het individu. Dan is het: eigen keuze, eigen schuld. De onzekerheidsepidemie van ouders wordt dan ook voorspelbaar groter, want ze zijn er zelf verantwoordelijk voor dat hun kind de juiste keuzes maakt en het goede pad kiest. Wat natuurlijk kolder is, want voor een deel zit dat in de aanleg, dat is een gegeven. Sommigen zoeken alle verklaringen in de genen of de hersenen, maar dat vind ik ook overdreven. Maar het is wel een onderdeel van het probleem.

Dat hele systeem past in een sociaal-cultureel model waarin individuele ontwikkeling en individueel geluk tot het hoogste goed is verheven. Waarin het ook een bijna universele norm is dat iedereen het hoogste moet kunnen bereiken. Dat lukt natuurlijk nooit, want op dat moment zou die norm verder opgeschroefd worden. In zo'n systeem kan men beter ziek of gestoord zijn dan falen. Dan is er een geldig excuus.

Heeft de toename van problemen van kinderen niet ook te maken met een samenleving waarin er veel meer prikkels zijn?

Er zijn theorieën die de oorzaak voor de toename van problemen als ADHD zoeken in de toename van prikkels in de samenleving. Het is denkbaar dat de hersenen van een aantal kinderen nog niet bestand zijn tegen de hoeveelheid prikkels die op hen afkomt en dat ze daardoor raar gedrag gaan vertonen. Maar hard bewijs is daarvoor moeilijk te leveren. Bovendien: mensen evolueren ook. Ik zie mijn eigen kinderen achter de computer zitten, huiswerk maken, muziekje luisteren en chatten, ze doen vier, vijf dingen tegelijk. Terwijl ik eigenlijk nog geen twee dingen tegelijk kan.

Er zal gerust een kritische grens zijn aan wat iemand allemaal tegelijk kan doen, maar ik denk wel dat er iets verandert. Die kinderen ontwikkelen andere metacondities dan de generatie voor hen. Ze leren van jongs af aan dat ze twee dingen tegelijk kunnen doen. En het kan best zijn dat ze hun aandacht verdelen, maar het is wel mogelijk de hersens te trainen om op een bepaalde manier te werken. Misschien is de kwaliteit iets minder, maar men doet dan wel twee of drie dingen tegelijk.

Dat past ook bij de wereld waarin de kinderen nu opgroeien. Ruskoff beschreef dat fenomeen tien jaar geleden in zijn boek *Children of Chaos*. Als voorbeeld gaf hij beurshandelaren die op de beursvloer heen en weer rennen. Als dat de wereld is zoals die eruitziet, dan is de ontwikkeling van kinderen in die richting ook begrijpelijk, verklaarbaar en misschien wel nodig. Het is niet mijn ideaalbeeld.

Groeien wij toe naar een cultuur van korte lontjes?

Met het WRR-project Jeugd ben ik zelf een groot project gestart over het democratisch-pedagogisch offensief; dat had een iets ander vertrekpunt, namelijk dat de straatcultuur bezig was de dominante cultuur te worden. We zijn begonnen kinderen te leren vergaderen, conflicten op te lossen. Een van de kernpunten was dat je conflicten niet met je vuisten oplost. Als er een conflict is, dan komt er een jonge mediator die een protocol in werking stelt. Die neemt de ruziemaakkers mee naar de mediationhoek om erover te praten. Ons doel is dat er geen kind met ruzie naar huis gaat.

Het uitgangspunt van die mediation op scholen was dat er ontzettend veel gevochten werd en dat het straatgeweld doordrong tot de basisscholen. Dat kinderen zich niet meer veilig voelden en docenten alleen nog maar aan het verbieden waren. Alles werd opgelost met agressie en mijn opvatting daarover is dat dat niet past in een democratische samenleving. Dat je kinderen moet leren hoe je in het publieke domein conflicten met elkaar oplost. Juist als tegenhanger van de individualistische cultuur.

Opvoeding is de spiegel van de cultuur. Over het hele spectrum zie je dat de lontjes korter worden, en dan zie je dat dus ook bij kinderen terug. Niet omdat de kinderen veranderen, maar omdat de cultuur verandert. Bij etnische kinderen zie je dat vaker als uiting van straatcultuur: heel fysiek, directe agressie. Bij de hoger opgeleiden komen de ouders direct verhaal halen bij de leraar. Het zijn verschillende vormen van hetzelfde, je ziet het overal. Daarom zeg ik altijd als het over het democratisch-pedagogisch offensief gaat, dat die niet alleen ontwikkeld wordt voor allochtonen die ingeburgerd moeten worden in een democratische samenleving, maar dat het ook gericht is op mensen die zichzelf zo belangrijk hebben leren vinden dat alles en iedereen voor hen moet wijken. Dat laatste is meer de individualistische cultuur.

Hebben kinderen van zichzelf de neiging het goede te kiezen?

Er wordt wel gesteld dat kinderen van zichzelf het goede zouden doen, dat zie je in scholen als *Iederwijs*. Zo'n Rousseau-achtige benadering past misschien in een idyllische samenleving waarin iedereen het goede kan doen die dat wil. In een erg gecompliceerde netwerksamenleving als deze kom je daar niet ver mee. Uit onderzoek blijkt dat kinderen die in de jaren zestig en zeventig anti-

autoritair zijn opgevoed, het heel moeilijk kregen. Die hebben belangrijke basisvaardigheden niet meegekregen. Sommige ouders willen die ook niet voor hun kind, maar dan moet je je afvragen hoe je die kinderen dan voorbereidt op de samenleving.

Vindt u dat kinderen goed worden voorbereid op de toekomstige samenleving?

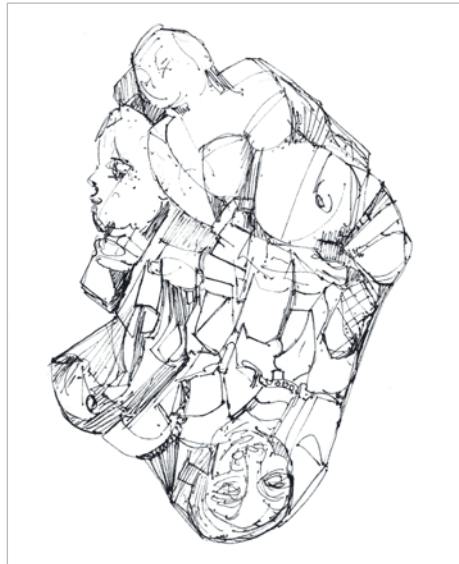
Het knelpunt hierbij zit hem in onze neiging om het kinderen hier en nu naar de zin te maken. Dat ze gelukkig zijn. Tegelijkertijd weet je dat als je het daarbij zou laten, het kinderen heel lastig maakt om bijvoorbeeld een loopbaan te volgen. Want momentaan geluk stelt andere eisen dan toekomstgeluk. Het lastige is dat je als volwassene die toekomst nooit kunt voorspellen. Je kunt wel proberen je voor te stellen wat je kinderen nodig hebben om op hun pootjes terecht te komen, want dat wil je toch als opvoeder. Het is een klassieke tegenstelling, enerzijds willen dat je kind gelukkig is, goed in zijn vel zit, en anderzijds voorbereiden op de toekomst. Nu, in deze tijd, lijkt het alsof sommige mensen vooral inzetten op dat geluk, omdat dat de beste garantie zou zijn voor later. Anderen zoeken het meer in scholing, willen juist meer rekenen en taal. Daar moet je de balans in vinden.

Wie is verantwoordelijk voor de opvoeding, de ouders of de scholen?

Die tegenstelling deugt niet. Ik vind dat ouders en scholen toch in een partnerschap moeten samenwerken. Het probleem is juist dat die werelden te veel uit elkaar zijn komen te liggen. De school is een geheel eigen circuit, maar dat geldt ook al voor peuterspeelzalen en kinderdagverblijven die een eigen professionaliteit definiëren. Terwijl zowel het thuismilieu als het schoolmilieu en het straatmilieu bezig zijn met opvoeden van kinderen.

Ik vind dat die verantwoordelijkheid ook daadwerkelijk veel meer gedeeld moet worden. Dat ouders veel nadrukkelijker bij school betrokken moeten worden. En niet, zoals nu, in een soort consumentenrol worden geplaatst. Dan gaan ouders eisen stellen, scholen gaan zich verschansen, waarop

ouders hun kinderen op een andere school doen. Dat wordt allemaal versterkt door dat neoliberale vrije-marktidee van concurrentie en competitie.

Juist de essentiële pedagogische eis van educatief partnerschap gaat dat tegen. Want als ouders in de rol van aanbieder en consument tegenover elkaar worden geplaatst, wordt het heel moeilijk om samen verantwoordelijk te zijn voor het opvoeden van toekomstige generaties. En of het nu moet gaan over geluk of over prestaties... er is geen ouder die zegt dat geluk voor zijn kind niet belangrijk is, of dat prestaties niet belangrijk zijn. Er zijn ook geen leraren die dat zeggen. Maar in de huidige situatie staan ouders en leerkrachten te veel tegenover elkaar. Nu moeten ouders bij de school de aandacht voor hun kind veroveren. Dat gevoel hebben veel ouders. Dat wordt door de overheid versterkt, die zegt nu te vaak: de verantwoordelijkheid voor de opvoeding ligt bij de ouders. Maar die ligt helemaal niet bij de ouders, maar bij ouders, bij de school en bij dezelfde politici die hebben bedacht dat scholen alsmear groter en groter moeten worden. Het is fundamenteel een gedeelde verantwoordelijkheid.

Intermezzo: de kindertijd is bepalend voor de rest van je leven

Hoe bepalend is het begin van de levensloop voor het vervolg ervan, als het gaat om de sociale ongelijkheid? We weten al uit Nederlands onderzoek dat het milieu waar men uit geboren is nog steeds heel belangrijk is voor de kansen die men later krijgt. Dat milieu bepaalt weer welke opleiding men krijgt en dat is weer belangrijk voor later. Dit is in Nederland zo, maar ook in de Verenigde Staten. Het was een mooie Amerikaanse droom: de geboorte zou daar niet, zoals in het oude Europa, de individuele toekomst bepalen.

Het is geen wonder dat de vraag of mensen die voor een dubbeltje geboren zijn zich later aan hun omstandigheden kunnen onttrekken, voor Amerikaanse onderzoekers belangrijk is. Dat geldt ook voor de economen en gerontologen onder hen. Zij kunnen door hun onderzoek onder de geboortegolfgeneratie en de eerdere generaties ouderen vaststellen wat achteraf gezien in de levensloop bepalend is geweest voor de welvaart en de gezondheid van deze generaties. Stephen Crystal en Dennis Shea (2002) hebben in hun boek feiten en theoretische kennis over dit onderwerp samengebracht. Het boek laat zien dat het bereikte niveau van welvaart en gezondheid in de oudere bevolking, niet alleen een gevolg is van individuele keuzen en lotgevallen, maar ook en vooral van heersende politieke opvattingen en keuzen over de inzet van publieke middelen.

Men kan in de Verenigde Staten constateren dat er in de loop van de tijd minder armoede onder ouderen is en dat de levensverwachting is gestegen. Tegelijkertijd blijken publieke voorzieningen geen geschikt middel te zijn om ongelijkheid te verminderen boven het minimumniveau van de armoedegrens. Verschillende onderzoeken wijzen in dezelfde richting: de overheersende factor voor een welvarende en gezonde oude dag is goed en voltooid onderwijs (ook een publieke voorziening!) in de jeugd. Dan komt men al jong op een goede plaats op de arbeidsmarkt terecht. Dergelijke voordelen in het begin van het leven, zelfs de leefsituatie op het moment van geboorte, cumuleren tot een steeds grotere voorsprong op anderen. Tegelijkertijd is er een onderling versterkend effect van gezondheid en welvaart. Zelfs na de pensionering neemt de ongelijkheid verder toe. Sociale zekerheid, pensioenvoorzieningen en publieke gezondheidszorg blijken als gevolg van de manier waarop ze nu zijn geregeld weinig effectief als het gaat om vermindering van sociale ongelijkheid. Deze publieke instituties belonen vaak een eerder behaalde voorsprong en leiden tot grotere verschillen. Dit hoeft geen typisch Amerikaans

verschijnsel te zijn. Ook in Nederland bestaat een pensioenstelsel dat fiscaal zo georganiseerd is dat het de meeste voordelen biedt voor hogere inkomensklassen. Misschien komt dit doordat ook de Nederlandse verzorgingsstaat uiteindelijk steunt op het welvarende deel van de bevolking, dat bij het ouder worden beloond wordt voor de eerder geleverde bijdragen.

De ongelijkheid stijgt volgens de genoemde studie met de leeftijd in opeenvolgende cohorten; dat zal naar verwachting ook gelden voor de geboortegolfgeneratie als die ouder wordt. Babyboomers zijn welvarender dan de generatie van hun ouders, wel lijken zij minder goed in staat om in de loop van de tijd hun inkomenspositie te verbeteren en sociaal te stijgen. Dat betekent dat de omstandigheden vroeger in het leven belangrijker zijn geworden voor later.

Wat is dan nog het belang van individuele keuzen? Die lijken een verder versterkend effect te hebben. Bijvoorbeeld door het verschijnsel van de *assortive mating*: hoogopgeleide mensen met een hoog inkomen vinden elkaar sympathiek en bouwen dan samen verder met een dubbel inkomen aan hun welvaart. Toch is een blijvend Amerikaans optimisme over de kansen voor een krantenjongen om miljonair te worden kenmerkend voor de bundel. Een onderzoeker met belangstelling voor het effect van individuele weerbaarheid, Deborah Carr (2002) meent in haar bijdrage aan de bundel van Crystal en Shea dat een nieuwe lijn in onderzoek zou kunnen zijn het toetsen van de volgende hypothese over *resiliency*. Tegenslag in een vroege fase van het leven, zoals depressiviteit op jonge leeftijd, zou ertoe kunnen leiden dat mensen die op het (verkeerde) spoor naar armoede zaten, door de hulp van anderen en een versterkte veerkracht een betere toekomst tegemoet gaan. Dan zou er een sociale stijging mogelijk zijn die zonder die pech niet was ontstaan.

3 ADOLESCENTIE

Virgo

*Zij is een wezen tussen vrouw en knaap –
Zij heeft de strakke passen van een jongen
Soms ligt zij als een poes inééngedrongen:
Dan schijnt zij vrouw, en glimlacht in haar slaap.*

*Haar ogen zijn van amber, en die weten
veel wegen, die haar mond aan geen verraadt –
Zij spiegelt zich in 't water als zij baadt
Haar lijf is rank en koel en nooit bezeten.*

*Zij houdt van lichte bloemen zonder geur,
lang kan zij zwemmen in de groene bronnen –
Zij leest veel en aandachtig, zoals nonnen
dat doen, alléén, achter gesloten deur*

*terwijl het zonlicht aan de wanden fluistert
en 't glas-in-lood raam donker glanst als wijn.
Zij heeft de trots van hen, die eenzaam zijn,
een hart dat wacht en aan de stilte luistert. –*

Hella Haasse

3.1 ACHTERGROND

De adolescentie was in het verleden een periode waarin men werkte. Men droeg bij aan het gezinsinkomen of vertrok naar een betrekking elders. De jongens moesten ook nog in militaire dienst, waar zij man zouden worden en in elk geval leerden omgaan met andere adolescenten met een verschillende achtergrond.

Er werd door jongens en meisjes gespaard voor de uitzet, althans voor degenen voor wie daar een perspectief op was. In vroegere tijden kwamen velen daaraan niet toe en bleven ongehuwd. In de loop van de tijd is het moment dat men voor anderen een economische verantwoordelijkheid ging dragen naar achteren geschoven en is de leeftijd van fysieke volwassenheid sterk gedaald. De titel van een boek van de pedagoge Lea Dasberg, *Grootbrengen door kleinhouden* (1975), geeft goed weer wat het probleem kan zijn: spanningen die ontstaan als fysiek volwassen jonge mensen als kinderen worden behandeld in allerlei situaties, onder andere op school. Dasberg doelde hier overigens op de generatie vlak vóór

de oorlog, die onwetend en onkundig werd gehouden. Opmerkelijk genoeg kan sinds het verschijnen van haar boek ruim dertig jaar geleden deze titel nog steeds worden gebruikt om de huidige generatie kinderen en jongeren aan te duiden. Jeugdland blijkt van langere duur en hardnekkiger dan Dasberg zelf bevroedde.

De jaren zestig en zeventig *De geboortegolf trekt in de decennia na de jaren vijftig door de eigen levenscyclus en zet zo steeds een ander stempel op beeld- en opinievorming in de media. Aan het einde van de jaren zestig bereikt een steeds groter wordend deel van de geboortegolf de fase van de adolescentie. De gezinsomstandigheden veranderden, maar ook andere maatschappelijke instellingen worden bezocht door de geboortegolf. Zo wordt de universitaire rust verstoord door grote aantallen adolescenten, met de bekende gevolgen. Er is dan tegelijkertijd nog iets anders aan de hand. Veel adolescenten stijgen op de maatschappelijke ladder ten opzichte van hun ouders. Er is nu massaonderwijs op een hoger niveau dan het onderwijs dat de vorige generaties hebben gehad. Hierdoor ontstaat ook verschil in inzicht tussen de jonge en oude generatie, wat is betiteld als een generatieconflict. Dat het verschil in opleiding hierbij een rol speelde, blijkt ook uit het feit dat in dezelfde tijd er continuïteit was in een goede verstandhouding met de ouders van kinderen die het arbeidersmilieu van het ouderlijk gezin niet ontstegen.*

Meer recent, voor de nu volgende generaties geldt dat de stijging op de maatschappelijke ladder ten opzichte van de oudere generatie niet meer vanzelfsprekend is. Kinderen kunnen hun ouders wat dat betreft dikwijls niet meer overtreffen, terwijl dit misschien wel een (onuitgesproken) verwachting van de ouders is. Men zou hier kunnen spreken van een omgekeerd generatieconflict dat gemaskeerd kan worden door de rechtvaardiging van de ouders dat zij willen dat hun kind gelukkig is.

Bij de adolescentie behoort, als fase van overgang, een gevoel van ongebondenheid. Dan verkeert men in de *Wanderjahre*. Ook in de westerse traditie voelt de adolescent zich bohemien; in het verleden was dit gevoel in zeker opzicht meer dan nu in overeenstemming met het gedrag: men ging jonger het huis uit om in een ander huishouden te gaan werken. In een ander opzicht is de ongebondenheid nu groter dan in het verleden. Jonge mensen hebben niet meer de verplichting bij te dragen aan het gezinsinkomen van hun ouders als zij thuis wonen of elders werken. Het omgekeerde is zelfs het geval; zij verwachten financiële steun van hun ouders en de gemeenschap. Dit is het gevolg van het steeds langduriger onderwijs, waardoor de economische verantwoordelijkheden worden uitgesteld (men kan wel werken, maar dan is het voor eigen consumptie). Hierdoor veranderen de omstandigheden in gezinshuishoudens ook.

In gezinshuishoudens moet men nu met grote kinderen, adolescenten, om leren te gaan die in maatschappelijk opzicht halfvolwassen (*halbstark, volgens een term uit de jeugsociologie*) zijn. Zij vinden geen uitdaging in het maatschappelijk en economisch volwassen worden. Na een fase van een bevelshuishouding, als de kinderen klein zijn, ontstaat, volgens een term van De Swaan (1982), een onderhandelingshuishouding. Of men dit nu wel of niet als een nieuw verschijnsel ziet, hangt af van het perspectief. Als men adolescenten als kinderen ziet, dan is dit een nieuwe wijze van omgang; als men echter overweegt dat zij in fysiek opzicht volwassen zijn, dan is het dat niet. Bij hun leeftijd behoort dat zij niet als een kind benaderd kunnen worden. Wel kan hierbij nog een bepaalde nuanceering aangebracht worden. Als in een gezinshuishouden het economische aspect overweegt, het gezamenlijk economisch overleven, zullen gezagsverhoudingen benadrukt worden; als het relationele, emotionele aspect centraal staat, is het benadrukken van het gezag verstorend. Voor een deel verwijst de observatie van De Swaan naar het verdwijnen van de economische functie van het huishouden, zoals dat in plattelandshuishoudens het geval was en kinderen/adolescenten ingeschakeld waren in het gezinsbedrijf waarbinnen de ouders leiding gaven. Voor een deel ook weerspiegelen de verhoudingen binnen het gezin de eisen die de samenleving stelt. De huidige samenleving vereist een hoge mate van zelfsturing, waarbij jongeren uit een traditioneel gezin met een sterke bevelshuishouding – nu vaak de allochtone jongeren – in het nadeel zijn.

Algemeen wordt gedacht dat tegenwoordig jonge mensen vroeg zelfstandig zijn. Dat staat nog te bezien. Misschien kan men eerder spreken van vroeg mondig (zie Brinkgreve 2004). Jongeren hebben al vroeg een mening en worden in het gezin gehoord ten aanzien van allerlei beslissingen. Ze beschikken over een hoge mate van vrijheid op het gebied van seksualiteit, uitgaan, consumptie en drankgebruik. Door hun eigen economische activiteiten lijken ze heel zelfstandig. Maar veel later dan voorheen krijgen ze een maatschappelijke verantwoordelijkheid in het verwerven van inkomen en het voeren van een huishouding samen met anderen. Steeds langer verkeren ze in een fase waarin aan hen in dat opzicht weinig eisen worden gesteld.

Het is ook de vraag of men, na een lange onderwijsperiode, ook geestelijk volwassen is, althans net zo volwassen als degenen die niet zo lang op school hebben gezeten. Turnbull (1983) observeerde dat soldaten met weinig opleiding zich dikwijls in moeilijke omstandigheden meer volwassen gedroegen dan soldaten met een lange opleiding in de Engelse internaten. Dit zou betekenen dat het niet goed is als jonge mensen binnen het onderwijs en buiten de maatschappij worden gehouden. De toegenomen activiteit van jongeren op het gebied van bijbaantjes zou in dit opzicht een welkome aanvulling kunnen zijn. Dat geldt weer niet voor de deelname aan straatcultuur, wat in de jeugsociologie wordt gezien als een effect van het ontbreken van goede condities voor

de voorbereiding van de jeugd op de volwassenheid, bijvoorbeeld doordat de oudere generatie hen niet kan helpen. Jongeren zoeken dan steun bij elkaar, ontwikkelen een eigen gedragscode die voor de komende volwassenheid juist contraproductief is.

Niet alleen bereidt een lang verblijf in het onderwijs niet goed voor op volwassenheid, het is in maatschappelijk opzicht een verkeerd plan iedereen aan het begin van de levensloop hoog op te leiden. Dit plan is het resultaat van het feit dat de ministerie van Onderwijs voornamelijk een ministerie van Jeugdonderwijs is. Het is ook gedeeltelijk het gevolg van het mechanisme dat jongeren in tijden van economische crisis langer naar school gaan, waardoor een diploma-inflatie ontstaat waar jongeren uit latere generaties weer tegen moeten opboksen. (zie De Vries 1993).

Een meer algemene en principiële kwestie is de volgende: het is moeilijk denkbaar dat in een moderne samenleving het vroege moment van de fysieke volwassenheid min of meer samenvalt met een maatschappelijke volwassenheid. Een relatief lange voorbereiding op de maatschappij is nodig. Welke grens is er echter aan de mogelijkheid om die twee leeftijden te laten divergeren, met andere woorden: hoe lang kan de jeugd duren?

Inmiddels is bekend dat de hersenontwikkeling van jongeren pas voltooid is rond het vijftiende levensjaar. Betekent dit dat de samenleving ook weinig eisen mag stellen aan deze halbstarken? Wat is wat dat betreft het verschil tussen het opgroeien van meisjes en jongens? Wat is het gevolg voor met name fysiek volwassen jongens die inschatten dat zij weinig profijt zullen hebben van een verdere opleiding en menen dat zij met onvoldoende respect worden behandeld? Wat zal het vervolg van de levensloop van deze jongens zijn, die vervolgens voor problemen gaan zorgen?

3.2 DE ADOLESCENTIE ALS KANS. INTERVIEW MET RENÉ DIEKSTRA

Bent u het eens met de stelling dat de adolescentieperiode steeds langer duurt?

Dat is nog maar de vraag. Er zijn nieuwe inzichten in de ontwikkeling van het centrale zenuwstelsel en het brein. Als je mij of iemand anders in 1990, ten tijde van het schrijven aan de WRR-studie *Jeugd in ontwikkeling* (Diekstra 1992) gevraagd had wanneer het menselijk brein in biologisch opzicht zijn volwassen statuus bereikt, dan zou ik gezegd hebben: 'zo rond de 16 of 18 jaar.' Terwijl ik nú zou zeggen: 'zo tussen het 23ste en 25ste levensjaar.' Omdat wij die kennis nu voorhanden hebben. Die verandering in ons denken over adolescentie is niet zozeer het resultaat van alleen maatschappelijke verschuivingen, maar zeker

ook gebaseerd op nieuwe kennis. Want adolescentie betekent letterlijk het vloeien of groeien naar de adelstatus, de volwassen status. En nu ben ik geneigd te zeggen dat wat betreft het volwassen zijn van het brein ergens rond de 22 tot 25 jaar ligt. Dat is de periode die we in 1990 de postadolescentie noemden.

Kunnen mensen tussen de 22 en 25 jaar in maatschappelijk opzicht als volwassene worden beschouwd?

Dat hangt heel sterk van het sociale stratum waarin men opgroeit. Er zijn zeker jonge mensen die zelf vinden en waarvan de omgeving vindt dat ze op die leeftijd gewoon volwassen zijn. Die groepen stichten dan al vaak een gezin. Er is ook een ander deel van de Nederlandse bevolking, meestal het hoger opgeleide deel, de middenklasse en hogere middenklasse, waar men in toenemende mate vindt dat jonge mensen op die leeftijd nog niet volwassen zijn, onder andere vanwege het feit dat ze dan nog in opleiding zijn. En ook mijn studenten van 18-22 jaar zijn nog niet geneigd zich als volwassenen te beschouwen met alle verantwoordelijkheden die daarbij horen. Dat geldt natuurlijk voor de studentenpopulatie, of dat nu in het HBO of in het WO is. Dat verschilt ook niet van vijftien jaar geleden. Maar ons denken over die periode is aan het veranderen. Of in ieder geval is het mijn overtuiging dat het denken daarover zou moeten veranderen.

Wat is er in het denken al aan het veranderen?

De verandering is in de eerste plaats zichtbaar in de neiging bij grote delen van de bevolking om bepaalde zaken die men twintig of dertig jaar geleden eerder deed, op te schuiven naar een volgende fase. Bijvoorbeeld het stichten van een gezin, dat wordt zowel door meisjes als door jongens vaak verder in de tijd opgeschoven. Niet alleen tot de periode dat de studie af is, maar ook tot het moment dat men al een baan heeft of gepromoveerd is. En, totdat er de maatschappelijke positie zodanig is dat men met de omvang van arbeid nog wat kan schuiven ook. Voor huisvesting geldt iets soortgelijks, dat hangt natuurlijk ook daarmee samen. Die verschillende taken, activiteiten, vonden destijds eerder plaats. Meer gelijktijdig dan nu het geval is.

Jongeren stellen keuzes uit, ten eerste omdat de periode waarin zij in het onderwijssysteem zitten, zowel naar boven als naar beneden enorm is opgerekt. Veel jongeren hebben, als zij hun bachelor halen, er al zo'n achttien onderwijsjaren op zitten. Die willen wel even iets anders, maar daarna maken ze hun studie toch af. Tegelijkertijd is, vergeleken met het begin van de twintigste eeuw, de levensverwachting sterk toegenomen. Jongeren hebben daarom nog heel veel jaren voor zich. Dat is een reden om geen haast te maken.

Dat op een gegeven moment een fase komt waarin veel zaken op elkaar gedrukt worden, heeft ook te maken met de biologische begrenzing aan de leef-

tijd van moederschap. Tegelijkertijd is ook dat een fase geworden in plaats van een levensvervulling. Ouders hebben, nadat hun kinderen het huis verlaten hebben, nog enkele tientallen jaren voor zich, waarin zij weer andere dingen kunnen doen.

Wat zou er nog moeten veranderen?

Wat zou moeten veranderen ligt in het zien en benutten van de kansen die de adolescentieperiode biedt. Wat de adolescentie zo interessant maakt is dat het een fantastische periode is voor voorbereiding op allerlei manieren, die we nog lang niet altijd op de goede manier weten te gebruiken. Zowel wat betreft de inrichting van allerlei maatschappelijke structuren als op de manier waarop we erover denken. En dat is zonde.

Anderzijds haalt de adolescentie, omdat de leeftijd waarop de puberteit begint de afgelopen eeuw sterk is gedaald, een aantal volwassen problemen mee naar voren, zoals allerlei vormen van psychische problematiek. In dat opzicht zijn de zestienjarigen uit het interbellum te vergelijken met de twaalfjarigen van nu. En dat stelt onze samenleving, niet alleen in hoe we denken over jongeren, maar ook hoe we deze periode kunnen gebruiken, voor opgaven en beslissingen die in termen van beleid en beleidsstructuren nog heel slecht zijn doordacht.

Toen wij het huidige schoolsysteem ontwierpen, was de leeftijd waarop kinderen van de ene schoolsoort overgingen naar de andere, prima. Die viel helemaal niet samen met de overgang naar een andere ontwikkelingsfase, zoals de overgang naar de puberteit, omdat die pas veel later kwam. Maar inmiddels is die overgang ver naar voren geschoven, en komt die samen te vallen met een overstap in het onderwijs. Het klopt ook niet dat je als leraar in de laatste klassen van de basisschool voor een klas staat met meiden die al vrouw aan het worden zijn.

De overgang naar het voortgezet onderwijs is voor kinderen een heel lastige, er worden totaal andere dingen van ze gevraagd. De relatie met de leraren is anders, ze worden ook al heel vroeg voor keuzes gesteld die het brein niet goed kan maken. Die dingen zijn veranderd, maar het schoolsysteem is er niet op aangepast. Eigenlijk zou je de overgang van basisonderwijs naar voortgezet onderwijs op een heel andere manier moeten ontwerpen. Je zou de overstap naar voren moeten schuiven. Je zou naar drie systemen moeten: een basisfase, een *middle school*, en een echte voortgezetonderwijs-fase, naar het Amerikaanse model. Omdat juist in die middenfase de puberteit begint, die bereikt daar ook zijn hoogtepunt.

Is het onderwijs wel een goede voorbereiding op volwassenheid?

Het woord school stamt af van het Griekse woord *scholè*, en dat betekent vrije tijd. Het concept is ontstaan vanuit de opdracht om de vrije tijd van jongeren op een gestructureerde, voor henzelf en de samenleving relevante manier in te vullen. Wij hebben dat op een heel cognitieve manier ingevuld, en dan nog op een manier waarbij vooral passief gedrag van de leerling het meest gewaardeerd wordt. Dat type scholing heeft naar mijn mening zijn langste tijd gehad.

Het moet ook zo snel mogelijk over zijn, want eigenlijk heeft onze samenleving de opdracht om jongeren, juist in de periode waarin zij daar qua ontwikkeling het meest voor openstaan, intensief zowel cognitief, sociaal als emotioneel te scholen. Het brein wordt evenzo kneedbaar, het krijgt een groeispurt, er komen neuronen bij. Daar maken we geen gebruik van, dat is bijzonder jammer. Hetzelfde geldt natuurlijk voor wat we in de vrije tijd voor jongeren organiseren. Op universiteiten en zeker op hogescholen, worden studenten te eenzijdig gevoed, nog heel erg behandeld als passieve *automatons*. Dat is verspilling van talent, het niet gebruikmaken van die belangrijke fase waarin ze zo kneedbaar zijn.

Wij zouden als samenleving eindelijk eens moeten definiëren wat we nou eigenlijk willen dat jongeren, als zij op de drempel van volwassenheid staan, aan houdingen, kennis en vaardigheden in hun bagage hebben. En van daaruit terug redeneren welke aspecten daarvan in scholing moeten zitten. Daar komen ongetwijfeld ook cognitieve kwaliteiten in voor, maar ook vormen van zelfbeheersing, omgang met emoties en sociale aspecten.

Er is in Nederland, zeker niet in het openbaar onderwijs, voor het voortgezet onderwijs vrijwel geen school die systematisch aandacht besteedt aan de emotionele ontwikkeling van kinderen en jeugdigen. Terwijl je daar prima les in kunt geven. In Groot-Brittannië is het zelfs in de wet vastgelegd dat vijf procent van het nationale curriculum daaraan besteed moet worden. Maar hier in Nederland is het vak waarden en normen ondergebracht bij maatschappijleer, het vak met de laagste status. Met een maatschappelijke stage van een paar weken bij de supermarkt of het bejaardentehuis laat je hooguit zien dat je dat onderwerp niet serieus neemt.

Het is jammer dat, toen de militaire dienstplicht afgeschaft werd, de kans niet benut is om dat jaar in te vullen met een vorm van sociale dienstplicht. Niet voor een week of een maand, maar voor een voldoende lange periode. Dan kunnen jongeren zich niet alleen identificeren met allerlei dingen die in de maatschappij gebeuren, maar ook aan situaties blootgesteld worden die hen helpen dingen over zichzelf te ontdekken. Als de samenleving dat op een serieuze manier zou inrichten, ben ik ervan overtuigd dat jongeren een fantastische bijdrage kunnen leveren. Nog afgezien van het feit dat het ze meer compassie met mensen geeft, dat ze zich beter kunnen identificeren met dingen buiten

het schoolse kader. Juist in die formatieve jaren van de adolescentie waarin het brein gevormd en ontwikkeld wordt. Want de meesten komen pas in een werksituatie terecht als die formatie al afgelopen is. We missen dan de kans om die vaardigheden al in het brein aan te leggen.

In het beleid overheerst de gedachte dat het goed gaat met de Nederlandse jeugd.

In onze samenleving heerst een merkwaardig idee over opvoeding. De gemiddelde politicus vindt dat het goed gaat met de Nederlandse jeugd, omdat 85 procent van de kinderen zich gelukkig voelt in het gezin waarin het opgroeit. Ik vind dat een slecht argument, want eigenlijk wordt daarmee gesteld dat het belangrijkste doel van de opvoeding is dat kinderen zich in het gezin gelukkig voelen. Dat is natuurlijk belangrijk, maar de andere helft van de opvoeding is dat wij als plicht hebben, ten opzichte van kinderen maar ook ten aanzien van de samenleving, dat kinderen de grootst mogelijke kans krijgen de talenten te ontwikkelen die ze aan boord hebben.

Opvoeding moet dus twee doelen hebben. Op dit moment bieden we kinderen onvoldoende mogelijkheid om de talenten die ze hebben te ontdekken, door ze op een goede manier aan een aantal contexten bloot te stellen, en ook zoiets als een motiverende kracht voor hun verdere ontwikkeling mee te geven. Dat zie je bijvoorbeeld aan de manier waarop het universitaire stelsel is ingericht. Bij de meeste universiteiten moet je disciplinair kiezen, terwijl je de studenten juist aan een hele reeks contexten zou moeten blootstellen, zoals dat wel gebeurt op het University College in Utrecht of op de Roosevelt Academy in Middelburg. Daar blijkt dat studenten die eerst niet konden kiezen, het na één of twee semesters wél weten. Dan zijn er ineens een paar knoppen aangeraakt en dan blijken ze ook nog ineens erg goed te zijn! Omdat ze dan in heel korte tijd iets hebben ontwikkeld waardoor hun talent tot bloei komt.

Dié mogelijkheden van de adolescentie benutten wij op dit moment niet goed. Dat is iets wat ik de Nederlandse samenleving verwijt: dat we met elkaar nooit goed gedefinieerd hebben wat opvoeding is en wie de verantwoordelijken zijn voor welke aspecten van de opvoeding en in welke samenhang. Ik ben in al die jaren geen overheidsrapport over de jeugd tegengekomen waarin nou echt, op een precieze en adequate manier, de opvoeding en de doelen daarvan omschreven zijn. Ik begrijp ook wel waarom dat is, want op het moment dat je dat doet, raak je allerlei politieke gevoeligheden.

Wie zijn verantwoordelijk voor de opvoeding?

Ik vind dat ouders een heel belangrijke verantwoordelijkheid hebben, maar niet per definitie de eerstverantwoordelijken zijn. Want er zijn al ver voordat een kind geboren wordt, en rond de geboorte zelf, een heleboel invloeden die buiten het filter van de ouders direct van invloed zijn op de ontwikkeling van

kinderen. Veel van die invloeden op de opvoeding gaan langs en niet door het filter van de ouders, en dat is bij adolescenten nog veel sterker. Maar als je aan politici vraagt wie de eerstverantwoordelijken zijn als een jongere op zeventienjarige leeftijd een bushokje vernielt, dan wijzen ze naar de ouders. Die moeten blijkbaar ook gestraft worden. Dan ben je blijkbaar niet bereid te kijken welke invloeden er werkelijk spelen. Juist in de adolescentieperiode moeten we opvoeding en opvoedingsverantwoordelijkheid anders definiëren dan in de periode daarvoor. Dat hebben we tot nog toe niet gedaan en dat is schadelijk voor de adolescent, voor de ouders, voor de relatie tussen ouders en kinderen en voor de samenleving als geheel.

Ouders beschouwen de puberteit als een soort natuurverschijnsel dat helemaal buiten hun beïnvloedingsvermogen ligt. In een aantal opzichten is dat terecht dat zij dat zo zien, maar de puberteit is in belangrijke mate ook een voortvloeiende van wat je daarvoor als ouder hebt gedaan of niet gedaan. Zeventig procent van de ouders vindt bijvoorbeeld dat ze geen invloed hebben op de keuzes van hun kind wat betreft vrienden. Maar daar klopt niets van. We weten uit empirisch onderzoek dat de keuze van vrienden waarmee jongeren omgaan in de puberteit, een belangrijk gevolg is van hoe ouders in de voorgaande jaren met het vriendschapsgedrag van hun kinderen zijn omgegaan, daar supervisie over hebben uitgevoerd, met hen daarover in gesprek zijn gegaan.

Een cruciale vraag is wat voor opvoeders, niet alleen ouders maar ook scholen, van belang is in de jaren voorafgaand aan de puberteit, om ervoor te zorgen dat die puberteit zo goed en ontwikkelingsbevorderend mogelijk verloopt. Boeken die nu verschijnen over de puberteit doen alsof het een compleet andere fase is, waarbij het voorafgaande nauwelijks een rol speelt. Dat klopt absoluut niet. Dat is ook de reden waarom ik een herstructurering van het onderwijs bepleit, met een middenschoolachtige variant. Want het is ook een periode waarin je niet alleen de school, maar ook door betrokkenheid van ouders bij school, de opvoeders bewust kunt maken van de gevolgen. Want wat ze nu doen, hoe ze nu met kinderen omgaan, daar plukken ze straks de zoete of wrange vruchten van. Die notie is er nu niet.

Is er een mogelijkheid om de adolescentieperiode te verkorten en vindt u dat wenselijk?

Wat betreft de adolescentie als voorbereiding op de volwassenheid is er in biologisch opzicht geen kans om die periode te verkorten. Dat hebben we geconstateerd. Maar wat de ontwikkeling van cognitief, emotioneel en sociaal functioneren aangaat kan de adolescentiefase wel degelijk meer benut worden. Jonge mensen zouden zeker meer volwassen uitgerust kunnen worden. Het idee van sociale dienstplicht is daar een voorbeeld van, want daarmee worden kinderen in termen van werk en werkhouding eerder en meer volwassen. Maar hetzelfde geldt voor wat het onderwijs en de buitenschoolse activiteiten kinderen aan vorming aanreiken: behalve het cognitieve moet ook het sociale en emotionele ontwikkeld worden. We zouden, en daarmee kom ik terug op de eindtermen, met elkaar moeten afspreken wat we willen dat een jongere van 21 aan bagage heeft en dan terugredenerend de scholing en de structuur daarvan inrichten. Dat zou enorm schelen, ook omdat we dan veel meer talenten benutten die nu verloren gaan.

Een cruciaal punt is dat we de opvoeding adequaat definiëren, want daarmee definiëren we ook wie de opvoeders zijn, en dat roept meteen de taak op hoe we de opvoeders moeten opvoeden, hoe die moeten zijn uitgerust. Dat is de eerste stap in de opvoeding: de opvoeding van de opvoeders. Dat is ook empirisch gebleken: we weten dat je kinderen met bepaalde typen kwesties of problemen het beste helpt door de opvoeders te helpen. Dat het dan effectiever is de ouders te trainen dan de kinderen zelf.

Intermezzo: talking about my generation

In 1959 verscheen het boek *De nieuwe volwassenen* van Johan Goudsblom. Tegen de tijdgeest in, die gekenmerkt werd door alarmerende rapporten over de ‘maatschappelijke verwildering der jeugd’, schetste hij – naar aanleiding van een omvangrijke enquête onder jongvolwassenen – een genuanceerd en optimistisch beeld van de nieuwe generatie volwassenen:

“Een geslaagd conformisme vergt vele eigenschappen: aanpassingsvermogen, evenwichtigheid, werkelijkheidszin, levenswijshouding. Er is een goed ontwikkeld maatgevoel voor nodig om in de pas te kunnen lopen. Wil men in de wereld der volwassenen meedoen, dan moet men althans de uiterlijke kenmerken van volwassenheid bezitten. De meeste deelnemers voldoen aan deze voorwaarde. Ze beheersen de omgangsvormen van volwassenen onder elkaar. Hun uitgangspunten, hun argumenten en hun conclusies zijn die van volwassenen, hun hele wijze van denken en schrijven vertoont niets karakteristiek jeugdigs of onbeheersts. Ze hebben zich de methoden van waarden en formuleren eigen gemaakt die bij de volwassenen opgeld doen, en bedienen zich daarvan met zekerheid en gemak.” (Goudsblom 1959: 155)

Opvallend gelijksoortig van toon is veertig jaar later de conclusie van Vinken (1997), in zijn dissertatie over politieke waarden van jongeren. Hoezeer de jeugdcultuur de volwassenen ook zorgen blijft baren, met piercings, tatoeages en graffiti, volgens hem blijkt die cultuur nog steeds een vorm van maatschappelijke aanpassing in te houden. Het gezin is voor verreweg de meeste kinderen een warm bad waarin zij worden gekoesterd en aangemoedigd. De jeugdcultuur daarentegen is een oefening in volwassenheid, waarbij de jongere in een groep zijn zwakke en sterke kanten leert kennen, maar ook de waarde van competitie en hoe men status kan verwerven, vaardigheden, die in een verder volwassen leven van pas zullen komen. Inhoudelijk vormen de boodschappen uit de jeugdcultuur volgens hem geen uitzondering op wat volwassenen beweren: de jongeren nemen de mores van de volwassenen vrijwel geruisloos over.

Vinken beschrijft de naoorlogse jeugdculturen, waarin alleen die van de jaren zestig een uitzondering vormt, omdat jongeren toen – in tegenstelling tot jongeren in andere decennia – politieke belangstelling toonden. In die tijd, stelt hij, werd de periode tussen kindertijd en volwassenheid langer dan ooit. Jongeren hadden meer tijd om

buiten het bereik van volwassenen te experimenteren, terwijl in de jaren tachtig de vrijheid van jongeren alweer veel kleiner werd: de studieduur werd beperkt en ook de economie was veranderd: snel en goed studeren werd belangrijk om een baan te kunnen vinden.

Talking about my generation...

Jeugdcultuur zelf is aan verandering onderhevig, elke decade heeft zijn eigen vormen van maatschappelijk verzet en uiteindelijk maatschappelijke aanpassing in de volwassenheid. Toch lijkt elke jeugdcultuur een eigen erfenis te hebben. Die van de *sixties* is het politieke verantwoordelijkheidsgevoel, maar ook de kracht van het verzet: *My Generation* van *The Who* (“*People try to put us down, talking about my generation*”) werd een strijdlied. De verheerlijking van de jongere als de betere, nieuwere mens kreeg vorm als een niet volwassenen willen worden: “*I hope I die before I get old.*”

De jongeren van de jaren tachtig herkenden zich daar nauwelijks in. Hun angst was niet zozeer dat ze volwassen zouden worden, maar eerder dat ze dat níét zouden worden, doordat de (kern)wapenwedloop voortijdig een eind aan de wereld zou maken: “*Are they going to drop the bomb?... Let us die or let us live forever. . . Forever Young, I wanna be forever Young...*” (Alphaville).

Er veranderde wel iets: volwassen worden en volwassen zijn werd iets ‘besmets’. Mensen bleven zich steeds langer jong voelen en uitten dat in kleding, muziek keuze en omgangsvormen. Jong zijn werd de standaard, ook de oudere generaties zetten zich af tegen de volwassenheid. Het is dan ook ondenkbaar dat er nog een boek zou verschijnen met de titel *De nieuwe volwassenen*. Toch is het een vraag die van belang is, want hoe zien die nieuwe volwassenen eruit. Wanneer zijn ze volwassen? Wat vinden ze zelf?

Volgens Christien Brinkgreve (2004) is de overgang naar volwassenheid minder duidelijk dan voorheen. Ze ging voor haar eerdergenoemde boek, *Vroeg Mondig, Laat Volwassen*, met een aantal jongeren in gesprek. De jongeren definiëren de overgang naar volwassenheid als ‘loskomen van je ouders en je eigen keuzes maken’. Het loskomen van de ouders is daarbij ingewikkeld en kost jaren, maar is wel een horde die genomen moet worden. De volwassenwording is voor de geïnterviewde jongeren vooral een psychologische opgave. Daarbij hoort het zelf keuzes maken: “Verantwoorde keuzes maken en ook achter die keuzes staan. Je kunt niet meer, zoals in de kindertijd, je uitleven en zorgeloos dingen doen. Wat

je doet moet je verantwoord”, aldus een jonge vrouw met een Turkse achtergrond. Ze vindt het overigens wel fijn om volwassen te zijn, maar ook een ‘zware taak’ (Brinkgreve 2004: 141).

Ondertussen zoeken deze jongeren naar hun eigen, hoogst individuele identiteit. Deze stellen ze samen in voortdurende spiegeling met anderen bij wie ze wel, of juist helemaal niet, willen horen. De jeugdsubculturen zijn daarbij niet zozeer een afzetten tegen volwassenen, maar vooral onder jongeren op elkaar gericht.

De grote keuzevrijheid wordt door de jongeren zelf niet altijd gewaardeerd. Sommige jongeren, zo schrijft Brinkgreve, zouden willen dat hun keuzemogelijkheden wat ingeperkt werden, voelen een ‘hang naar dwang’. (Brinkgreve 2004: 179) De jongeren uit haar boek vinden het eenvoudiger te omschrijven wat kindertijd is dan wat volwassenheid is. Wel zijn ze unaniem over de ultieme stap naar volwassenheid: het krijgen van kinderen en daarmee het hebben van de verantwoordelijkheid en zorgtaken.

Het maken van keuzes staat centraal in het leven van jongeren en in hun beschrijvingen van volwassen worden. Jonge (aankomende) volwassenen moeten hun eigen leven op allerlei fronten vormgeven en kunnen daarbij kiezen uit een palet van mogelijkheden. Het probleem van overtreding van sociale normen is daarbij vervangen door het problemen van falen. Brinkgreve verwijst naar de socioloog Paul Schnabel, die dit de overgang van een beheersingsmoraal (immers, voorheen was volwassenheid voornamelijk een zaak van toegenomen zelfbeheersing en verantwoordelijkheid) naar een vormgevingsmoraal noemde. De grenzen zijn vervaagd, maar hebben plaatsgemaakt voor hoge eisen en hoge verantwoordelijkheid. De jongeren zijn in deze wereld aangewezen op zichzelf, zij moeten varen op het zelf als kompas.

Brinkgreve interviewde voor haar boek een dertigtal jongeren. Een onderzoek van TNS/NIPO (TNS/NIPO Publicaties 2008) onder 592 jongeren, waarbij gelet is op representativiteit, schetst eveneens een positief beeld. De huidige twintigers zijn nauwelijks hedonistisch te noemen (slechts 10% zet plezier op de eerste plaats van belangrijkheid), zijn gericht op partner, familie, kinderen, gezondheid en werk. Zelfontplooiing neemt een belangrijke plaats in. Ze maken zich meer zorgen om ziekte of tegenspoed bij naasten dan bij zichzelf, maar zien hun toekomst vrijwel unaniem (95%) positief tegemoet.

De huidige generatie kiest het eigen leven en de eigen identiteit uit een overladen buffet aan mogelijkheden. Zij zapt door alle genres en muziekperiodes. Wellicht is het daarom zo moeilijk een overzichtelijk beeld te schetsen van het gevoel van deze generatie, van hun positie tegenover volwassenen. Maar misschien ook is de tijd van duidelijke jeugdculturen wel voorbij, is niet langer het jong zijn het probleem, maar juist de volwassenheid. In dat opzicht is de tekst van *Viva la vida*, van Coldplay veelzeggend: *“I used to rule the World, seas would rise when I gave the word, now in the morning I sweep alone, sweep the streets I used to own.”* Ze dachten de wereld bijna in hun zak te hebben, dat denkt immers elke nieuwe generatie. De werkelijkheid kan dan tegenvallen.

4 VOLWASSENHEID

*Mijn dochter en ik
Voor Marianne*

*Terwijl ik lees voel ik mijn dochter kijken;
ik laat niets merken en lees rustig door.
Haar leven doet zich helder aan mij voor:
Het zal in alles op het mijne lijken.*

*Niets kan ik doen, opdat zij zal bereiken
wat ik, amper gevonden, weer verloor;
geen vindt van het geluk méér dan een spoor,
ook zij niet, en ook zij zal het zien wijken.*

*Ik sluit het boek. Wij zitten naast elkaar;
geen woorden tussen ons; slechts, even maar,
de glimlach van den een tegen de ander.*

*'t Is of ik in mijn eigen ogen staar,
en wat daar staat, het is als water klaar,
als ik weer langzaam in mijzelf verander.*

Ed. Hoornik

4.1 ACHTERGROND

Over wanneer men volwassen is kan verschillend worden gedacht. In traditionele samenlevingen werd de overgang naar de volwassenheid bekrachtigd met rituelen, zoals voor joodse jongens de *bar mitswa* op de leeftijd van dertien jaar. Dergelijke rituelen zijn er nog wel, alleen vinden die op verschillende leeftijden plaats. Het uitreiken van het diploma van de middelbare school en het behalen van het rijbewijs zijn zulke momenten. De sluiting van een huwelijk is ook een dergelijk moment, maar vindt op veel oudere leeftijd plaats. Het is in maatschappelijk opzicht niet duidelijk wanneer iemand als volwassen beschouwd wordt. Men zou, als een voor alle samenlevingen gemeenschappelijke maatstaf kunnen gebruiken, het moment dat men in staat is voor anderen verantwoordelijkheid te dragen. Wanneer men echt daarop voorbereid is, is moeilijk vast te stellen. In een pragmatische benadering kan men het moment dat jonge mensen aan een gezin beginnen als zodanig zien.

De geboortegolf wordt volwassen In de jaren zeventig en tachtig is de geboortegolf volwassen geworden. We zien dan dat de politiek en de media weer aandacht geven aan traditionele waarden: seksuele moraal en arbeidsethos. Maar ook emancipatie, in de vorm van het verkrijgen van een goede toegang tot de arbeidsmarkt voor vrouwen, werd een belangrijk onderwerp. Dit paste bij de fase in de levensloop van de geboortegolf, waarbij deze de bij de volwassenheid behorende rollen ging bezetten: *duurzamer partnerschap, ouderschap, betaalde arbeid.* In de jaren negentig zijn velen van de geboortegolwers al postmoderne veertigers. Bij deze levensfase hoort op een gegeven moment een groeiende twijfel aan de zin van verplichtingen in de persoonlijke en maatschappelijke sfeer. Dit kan culmineren in een *midlifecrisis*. Deze crisis is een klassiek thema in de romanliteratuur.

Sinds de anticonceptiepil is er een levensfase ontstaan waarin jongeren samenwonen zonder een gezin te vormen, hoewel die periode wel vooraf kan gaan aan huwelijk en gezinsvorming. Tegelijkertijd is er sprake van (echt)scheidingen en wisseling van partner. Er is een *dating* markt ontstaan, online en offline.

De aandacht in de media voor de *midlife*-problemen, en de groei van het gebruik van geestelijke gezondheidszorg en sociale zekerheid, kan men mede in verband brengen met de problemen van de geboortegolf met de verplichtingen van de volwassenheid. In het bijzonder aan de relatieproblemen en echtscheidingen zijn aanzienlijke collectieve lasten verbonden (bijstand, behoefte aan extra huisvesting en hulp). Scheiding wordt als een individuele zaak gezien, maar de maatschappelijke kosten zijn buitengewoon hoog en geven regelmatig stof tot nadenken over een manier waarop deze in de hand gehouden kunnen worden. Ook is de kwestie of het beter is voor de kinderen dat ruziemakende ouders bij elkaar blijven of uit elkaar gaan, een regelmatig terugkerend thema. In elk geval blijkt wel uit onderzoek dat scheiding negatieve gevolgen heeft voor de levensloop van kinderen.

In zekere zin is in de loop van de tijd de arbeidsfase van vrouwen opgeschoven. In vroeger tijd lag die vaak voor de periode dat men kinderen kreeg. Althans, dit geldt voor de periode van stijgende welvaart na de Tweede Wereldoorlog. Men kon het zich permitteren, wat betreft het gezinsinkomen, dat de vrouw niet meer aan het gezinsinkomen bijdroeg. Dit gold in vroeger tijd niet voor de meerderheid van de bevolking. Arme mensen, mannen en vrouwen, moesten hun leven lang werken, vooral ook de vrouwen (zie *Het pauperparadijs* van Suzanna Jansen).

De arbeidsfase van vrouwen is met hun stijgende opleidingsniveau opgeschoven en valt nu vaak gedeeltelijk samen met de periode van moederschap. In deze moderne levensloop ontstaat dan een dilemma. Tegen de tijd dat men het begin heeft kunnen maken met een carrière, komt ook de biologische grens voor moederschap, althans de leeftijd waarop het nog verstandig is moeder te worden, naderbij. Er zijn aanwijzingen dat vrouwen die een gezin willen vormen een probleem hebben bij: a) het vinden van een partner die vader van hun kinderen zou willen worden en daarvoor ook geschikt is; b) in het bewerken van hun huidige partner om vader te willen worden. Men zou zich kunnen afvragen of jonge mannen te lang onvolwassen blijven.

Traditioneel was er in Nederland een hoge leeftijd van moederschap. Ouderschap was met huwelijk verbonden en om te kunnen trouwen moest men financieel in staat zijn zelf een huishouden te voeren. Laat trouwen was in die tijd ook een vorm van geboorteregeling. Het beginnen van een gezin, of men nu samenwoont of gaat trouwen, stelt nog steeds hoge financiële eisen (denk aan de kosten van de huisvesting). De situatie na de Tweede Wereldoorlog, toen de leeftijd van moederschap voor een korte periode sterk daalde, was een afwijking van het gebruik van een relatief hoge huwelijksleeftijd en dus ook van moederschap. Toch blijken nu traditionele grenzen overschreden te worden, waarbij er vanuit de medische wereld bezorgde signalen worden gegeven over de langetermijneffecten van het late ouderschap op de volksgezondheid, afgezien dan nog van de vruchtbaarheidsproblemen die daardoor ontstaan. Bovendien heeft laat moederschap als resultaat dat de volgende generatie met oude grootouders te maken krijgt die niet kunnen helpen bij de zorg voor kinderen.

De leeftijd waarop vrouwen moeder worden is verweven met keuzen over arbeid en zorg. Het is niet waarschijnlijk dat arbeidstaken het kindertal in hoge mate bepalen, hoewel er een samenhang is tussen het aantal uren dat vrouwen werken (en of ze überhaupt werken) en hun kindertal. Er is een langetermijnontwikkeling van een dalend kindertal per cohort vrouwen. Van een gemiddelde van 5 kinderen per vrouw in het cohort dat in 1885 is geboren daalde het kindertal naar 1,9 kinderen per vrouw in het cohort dat in 1955 is geboren. Vermoedelijk daalt het gemiddelde verder tot ongeveer 1,7 of 1,8 kinderen per vrouw. De geboortegolf van 1946 en de jaren daarna was niet zozeer het gevolg van een sterke stijging in het aantal kinderen per vrouw; maar in hoge mate een gevolg van het verschuiven van de leeftijd van moederschap: in de oorlog naar boven en na de oorlog bij de nieuwe generaties naar beneden: zo kwamen uitgesteld en vervroegd moederschap van vrouwen van verschillende leeftijden samen te vallen.

4.2 VOLWASSENEN TUSSEN KEUZE EN LOT. INTERVIEW MET PEARL DYKSTRA

Is er in toenemende mate sprake van een keuzebiografie?

De levensloop is niet zo maakbaar. Er zijn tegenwoordig wel meer opties. Dertig of veertig jaar geleden gingen adolescenten het huis uit om te trouwen, om te gaan studeren of om in militaire dienst te gaan. Tegenwoordig zijn er zo veel mogelijkheden: alleen zelfstandig wonen, met vrienden of vriendinnen, of ongehuwd samenwonen. De groep die meteen gaat trouwen is nu een heel specifieke groep.

Het huidige idee van keuzevrijheid wordt overschat. Er is nog altijd bepaalde woonruimte nodig om zelfstandig te gaan wonen, maar ook geld en vaardigheden. De keuzemogelijkheid is er, maar er is dus wel iets voor nodig. Daarbij wordt de factor mazzel wel eens onderschat of onvoldoende belicht. We denken dat we het allemaal zelf kiezen, maar veel van wat er in ons leven gebeurt, hebben we niet in de hand.

Anderzijds is het idee dat het lot ons leven bepaalt nu wel verlaten. Daarvoor in de plaats gekomen is padafhankelijkheid: dat dingen steeds weer terugkomen in ons leven, omdat die verbonden zijn met eerdere keuzes die we gemaakt hebben. Met het kiezen van een studierichting wordt een weg bepaald. Als na een tijd blijkt dat men liever een andere weg neemt, dan is daarvoor geld nodig en tijd. Zo beperken eerdere keuzes de rest van de mogelijkheden en is er sprake van structuur in de levensloop. Een deel van het uitstelgedrag bij jongeren kan in die termen verklaard worden: als je kiest, beperk je daarmee de mogelijkheden, dus hangt er veel van die keuze af. Anderzijds heeft dat uitstelgedrag ook te maken met de verlengde levensduur. Jonge mensen hebben een heel lange levensverwachting, dus hoeven ze niet alles voor hun vijfentwintigste gedaan te hebben.

Wordt de eigen biografie belangrijker naarmate de familiebanden losser worden?

Ik ben het niet met die stelling eens. De veranderingen in de levensloop, zoals keuzebiografie of losser wordende familiebanden, worden overdreven. Voor zover er gelovigen zijn, trouwen die grotendeels binnen de eigen groep. Ook patronen van trouwen binnen of tussen de sociale klassen zijn nauwelijks veranderd. Er is wel sprake van verandering in geografische afstand, maar ook die moet niet worden overdreven. Vooral de hoger opgeleiden zijn verder gaan wonen van hun familie, maar daar staan wel grotere mobiliteit en nieuwe communicatiemiddelen tegenover. Maar grote groepen in de samenleving wonen nog steeds dicht bij hun ouders.

De gedachte dat met de individualisering en door echtscheiding mensen eenzamer zouden zijn geworden, is tegengesproken door onderzoek. Het LASA, de Longitudinal Ageing Study Amsterdam, heeft een cohort jonge ouderen, de 55-65 jarigen uit 1992, vergeleken met een nieuw cohort jonge ouderen, van dezelfde leeftijd, in 2002. De frequentie van contact tussen kinderen en hun ouders is juist toegenomen, met name als er kleinkinderen zijn. Dan wonen méér kinderen in de buurt van hun ouders (de grootouders) of andersom.

Dat is een belangrijke ontwikkeling, die heeft te maken met kinderopvang. De belangrijkste verandering in de structuur van de levensloop ligt namelijk bij de enorm gestegen arbeidsparticipatie van vrouwen. Dit is een gevolg van zowel een cultuurverandering als van overheidsbeleid. Het is acceptabeler geworden dat vrouwen zijn gaan werken. Ze zijn beter opgeleid, hebben ook door dat ze zelfstandig moeten blijven, dat er sprake kan zijn van echtscheiding. De overheid stimuleert ook dat vrouwen zelfstandig zijn en deelnemen aan de arbeidsmarkt. In combinatie met de typisch Nederlandse voorkeur voor zorg door familie voor de kinderen, krijg je zo'n verandering.

De rol van grootouders lijkt belangrijker te worden, grootouders genieten echt van hun kleinkinderen.

De nieuwe grootouders zijn gezond, hebben tijd en hebben geld, doordat zij in de goede tijd hun huis hebben gekocht. Ook hier speelt de factor mazzel, ze hebben het economische tij mee gehad. Ze vielen onder riante regelingen, zijn vaak nog bij elkaar én hebben meer tijd samen, omdat vooral de levensverwachting van mannen gestegen is. Al deze factoren geven structuur aan de levensloop.

Maar wat nu als iemand geen kinderen krijgt?

Bij die groep wordt pas duidelijk hoe structurerend ouderschap is in de levensloop. Dat is zo sterk dat zelfs kinderloze echtparen hun leven in die termen benoemen: 'als de kinderen de deur uit zijn'. Het hebben van kinderen is heel dominant in bijvoorbeeld wetgeving, door subsidies en belastingwetgeving, maar ook controle op het ouderschap, of er goed voor de kinderen gezorgd wordt. Het structureert ook de sociale contacten. Kinderloze echtparen hebben dat allemaal niet. Vooral oudere kinderloze echtparen missen aansluiting, vooral als ze niet meer werken, zodra de foto's van kleinkinderen van anderen op tafel komen.

Die structuur van ons leven zit heel sterk in ons denken over de stadia in de levensloop. Zo is er nog heel weinig onderzoek naar kinderloosheid, omdat familiesociologie vooral over families gaat. Degenen die deze verticale relaties niet hebben, verdwijnen dan gewoon uit beeld. In de oude cohorten in Nederland, geboren tussen 1900 en 1920, zijn heel hoge percentages kinderloze echtparen,

doordat velen ongehuwd bleven. Het geboortecohort van rond 1940 heeft het kleinste percentage kinderloosheid. Daarna gaat het weer stijgen, maar het is nooit meer zo hoog geweest als bij het oude cohort. Demografen stellen dat de groei in het percentage kinderloosheid voor een deel zit bij de *ongewenst* kinderlozen, die problemen hebben om kinderen te krijgen of die te laat begonnen zijn of niet op tijd een partner hebben kunnen vinden.

Welk percentage mensen krijgt geen kinderen, hoeveel mensen blijven alleenstaand?

Uit het werk van Jessie Bernard was al bekend dat vrouwen graag iets omhoog trouwen, met mannen van een iets hogere sociale klasse. Dan blijven de hoogopgeleide vrouwen over en de laagopgeleide mannen. Uit nieuw onderzoek van de Netherlands Kinship Panel Study blijkt dat daar een nieuwe groep bijgekomen is, namelijk de universitair opgeleide mannen. Vanuit een gyno-centrisch perspectief, vanuit vrouwen dus, kan het best zijn dat een deel van die universitair opgeleide mannen niet aantrekkelijk gevonden wordt, omdat ze heel erg op hun carrière georiënteerd zijn. Die zijn voor hoogopgeleide vrouwen met een kinderwens dus niet interessant.

Over het totaal blijft 11 procent van de 40-plussers ongehuwd, maar slechts 4 procent heeft nog nooit een partner gehad. Wat hierin veranderd is, is dat vroeger meer vrouwen dan mannen alleenstaand bleven. Vanaf ongeveer de jaren negentig is het omgekeerde het geval, en nu blijven meer mannen dan vrouwen alleenstaand. Gescheiden mannen met kinderen blijken vaker te trouwen met vrouwen voor wie het een eerste huwelijk is. Die mannen zijn blijkbaar te verkiezen boven mannen die nog geen kinderen hebben, omdat zij zich in dat opzicht hebben bewezen.

In hoeverre speelt de overheid een rol bij de overbelaste gezinsfase?

De overheid speelt een structurende rol op het gebied van familiepolitiek. Er zijn verschillende strategieën of soorten beleid die gevolgen hebben voor de manier waarop mensen voor ouderen en kinderen zorgen. Zo is de situatie in Italië te typeren als *familiarism by default*. De overheid treft niet of nauwelijks voorzieningen, zodat mensen voor de eigen familieleden, de kinderen en de ouderen, zorgen. Met *by default* wordt bedoeld dat ze daar geen keuze in hebben. Dat heeft gevolgen. De meeste Italiaanse vrouwen krijgen maar één kind, en dat krijgen ze laat. Ook worden vaak migranten ingehuurd om voor de ouderen te zorgen.

Met *defamilialization* wordt bedoeld dat de zorg wordt gedeeld door familie en staat. Dat geldt in Scandinavische landen voor de zorg voor kinderen en ouderen en in Nederland voor de zorg van ouderen. Een nieuwe ontwikkeling is *refamilialization*, dat is vooral in Duitstalige landen zichtbaar, maar lijkt ook hier een trend, waarbij beleid wordt ontwikkeld via *cash incentives*, dus via geldelijke bedragen. Mensen die thuis blijven om te zorgen, krijgen daarvoor

geld. Ook dat heeft gevolgen, want juist de vrouwen met slechte arbeidsperspectieven blijken daarvoor te kiezen, waardoor een grotere kloof tussen vrouwen onderling ontstaat.

De overheid maakt een keuze. Enerzijds is het wenselijk dat vrouwen economisch zelfstandig zijn en dus participeren op de arbeidsmarkt. Anderzijds wordt gekozen voor de manier waarop kinderen worden opgevangen. Voor-schoolse opvang is een goede manier om kinderen te compenseren voor pech die ze kunnen hebben als hun ouders laagopgeleid zijn, of psychische problemen hebben. Toch wordt in Nederland veelal gekozen voor de zorg door de eigen moeder of de eigen familie. Daarmee worden echter zowel vrouwen als de kinderen tekortgedaan. Er zijn studies waaruit blijkt dat werkende vrouwen veel goede dingen overdragen aan hun kinderen. Er is dus een duidelijk verschil tussen geld beschikbaar stellen en diensten beschikbaar stellen. Die twee zaken pakken heel verschillend uit voor kinderen en voor vrouwen.

Hoe kan het dat stellen vaak dezelfde keuze maken: de man blijft werken terwijl ook hij wilde zorgen, de vrouw gaat zorgen terwijl ook zij (meer) wilde werken?

Dan had hij een oudere vrouw moeten kiezen. Voor vrouwen is het ook verstandig een jongere man te kiezen. Dan heeft ze een voorsprong in haar carrière en de man en de vrouw hebben ook een langere gezamenlijke levensverwachting.

Er is wel een verschil in biologische rijping tussen mannen en vrouwen, zodat vrouwen eerder voor oudere mannen kiezen.

Twee jaar kan al veel uitmaken. Maar nu is het altijd zo dat zij twee jaar jonger is dan hij. En dan heeft hij dus in die twee jaar al een voorsprong opgebouwd op de arbeidsmarkt.

En als zij er dan aan toe is om kinderen te krijgen, heeft ze nog twee jaar nodig om hem te bewerken. Willen mannen niet volwassen worden?

Dat klopt niet met de sterkere druk die zij ervaren om (financieel) verantwoordelijk te zijn voor het gezin. Vrouwen houden vaker in hun achterhoofd dat zij ook gaan zorgen voor hun kinderen. Wel is zichtbaar dat universitair opgeleiden hun carrière niet willen opgeven voor het vaderschap, dat ze daarom vaker alleenstaand blijven. Anderzijds krijgen de hoogopgeleide mannen die een dag inleveren om voor de kinderen te zorgen enorm veel sociale waardering. Voor die mannen is dat echt statusverhogend. Vaak ook leveren ze daarvoor geen salaris in, omdat ze voltijds betaald worden en één dag thuis werken.

Jongeren met een mbo-diploma zijn eerder klaar met hun opleiding, gaan eerder werken, trouwen, kinderen krijgen. Zijn zij eerder volwassen?

Dat patroon is inderdaad sterk gebonden aan opleiding. Die structuur is duidelijk zichtbaar. Toch is uitstel van ouderschap over de gehele linie zichtbaar, dus

ook bij lager opgeleiden. De zwangerschappen van vrouwen boven de 35 jaar betreffen vrijwel uitsluitend hoger opgeleiden. Opmerkelijk is dat hoogopgeleiden, als zij kinderen willen, daar ook eerder in slagen dan lager opgeleiden. Dat heeft te maken met leefstijl, gezondheid, maar ook met pure kennis over conceptie.

Gezien de overbelaste fase in de levensloop en de langere levensverwachting is er veel voor te zeggen om het allemaal wat rustiger te doen. Maar vrouwen die eerst vooral gezinstaken hebben gedaan, ondervinden als ze willen terugkeren op de arbeidsmarkt een enorm sterke discriminatie. De gedachte dat er wel iets mis met haar zou zijn, overheerst. Terwijl de vaardigheden, zoals organiseren, die nodig zijn voor het opvoeden van kinderen ook erkend zouden kunnen worden. Juist de beste werknemers zijn moeders. Daar zou toch wel een vooroordelencampagne voor kunnen komen. Of een campagne met succesvolle rolmodellen, om dat positieve beeld te versterken. Beter nog zou het zijn als vrouwen blijven werken en mannen en vrouwen de zorg onderling beter en eerlijker verdelen.

Zou u jonger moederschap willen aanmoedigen?

Dat vind ik geen goed idee. Oudere moeders hebben hun kinderen meer te bieden, zijn rustiger, hebben meer levenservaring en een beter inkomen. Dat is voor het uiteindelijke succes van de kinderen beter. Anderzijds is het onverstandig het moederschap te lang uit te stellen. De kans dat het na de leeftijd van 35 jaar nog lukt, is klein. De Nederlandse moeders doen het in dit opzicht juist heel verstandig. Ze krijgen laat hun eerste kind, maar het tweede kind komt juist vrij snel daarna. De Nederlandse situatie is in zoverre gunstig dat er de mogelijkheid is parttime te werken. Die mogelijkheid is er bijvoorbeeld in Duitsland niet, dat land heeft dan ook de hoogste percentages kinderloosheid van Europa.

Wat is de rol van de overheid hierin?

De Nederlandse overheid heeft een sturende rol door het gebrek aan goede kinderopvang en het onderliggende idee dat kinderen krijgen een privéaangelegen-

heid is. Dat idee overheerst nog steeds, in plaats van het idee dat het krijgen van kinderen ook de verantwoordelijkheid van de samenleving is.

Bevat de overbelaste gezinsfase ook de zorg voor bejaarde (groot)ouders?

Nee, dat is een misvatting. De ouderen van nu zijn namelijk veel ouder als ze hulp nodig hebben. De mantelzorgers van nu, dat zijn voornamelijk de partners. De mantelzorgende kinderen zijn zelf ook al ouder wanneer de hulp nodig is, hun inmiddels volwassen kinderen kunnen daarnaast ook meehelpen. Er wordt in Nederland wel veel voor ouderen gedaan, maar die zorg wordt wel verdeeld. En dan gaat het vooral om het organiseren van de zorg en het inspringen bij acute situaties. Maar het is een misvatting te denken dat kinderen zo veel voor hun ouders doen, want tot op hoge leeftijd willen die ouders het liefst zelf de zorgende ouder zijn. Dus tot op hoge leeftijd zie je dat er meer zorg van boven naar beneden gaat dan andersom.

Intermezzo: keuzes en kansen in de levensloop

De huidige levensloop wordt gekenmerkt door een aantal sterk gemeenschappelijke factoren. Men wordt geboren in een gezin, volgt onderwijs, zoekt werk, verlaat het ouderlijk huis, gaat samenwonen, trouwen, krijgt één of meer kinderen, stopt met werken, blijft zo lang mogelijk samen in –al dan niet het eerste – huwelijk. Tabel 1 geeft de percentages van de bevolking weer dat voornoemde onderdelen van het traject volgt.

Het huidige ideaal van de keuzebiografie gaat uit van de gedachte dat men vrij is het eigen leven zelf te bepalen. Zelf te kiezen op welk moment men welke weg in slaat, waarbij de mogelijkheden vrijwel onbeperkt zijn. Dat heeft als voordeel dat men de vrijheid voelt en dat men ook gedreven wordt het heft in eigen handen te nemen. Het nadeel is echter dat tegenslag of falen al te zeer als persoonlijk gebrek wordt opgevat.

Men zou zich ook moeten afvragen in hoeverre alle keuzes voor iedereen open liggen. Dykstra sprak in haar interview over ‘padafhankelijkheid’: eerdere keuzes bepalen de latere mogelijkheden. Ook speelt maatschappelijke herkomst nog steeds een rol. De sociaal-economische positie wordt in hoge mate bepaald door de opleiding die iemand heeft genoten, hetgeen weer sterk samenhangt met de sociaal-economische positie van de ouders.

Daarnaast kan men nog gewoon pech hebben, maar zelfs die kan samenhangen met de sociaal-economische positie, hetgeen zichtbaar wordt in tabel 2.

Opvallend in tabel 2 is het enorme verschil in levensverwachting tussen laagopgeleiden en hoger opgeleiden, namelijk bijna 5 jaar voor mannen en ruim 5 jaar voor vrouwen. Het meest in het oog springt echter de leeftijd waarop men gemiddeld nog een goede gezondheid ervaart: voor lager opgeleide mannen is dit 50,2 jaar tegen 69 jaar voor hoogopgeleide mannen. Voor vrouwen liggen deze cijfers bij 52,8 jaar tegen 69,2 jaar. Men kan zich indenken dat deze gegevens van belang zijn voor de overwegingen rond het uitstellen van de pensioengerechtigde leeftijd en de invulling van de periode tussen de 50 en de 65 jaar.

Tabel 1 Levenslooppmomenten

Levenslooppmoment	Allen	Mannen	Vrouwen	Jaar	Bron
levensverwachting bij geboorte		78,5	82,4	2008	Van der Meulen, Van Duin en Garssen, CBS 2009: 52
% 15-19 jaar dat onderwijs volgt	87				Liefbroer en Puy 2005: 21
% 20-29 jaar dat onderwijs volgt	23				Liefbroer en Puy 2005: 21
verblijfsduur in jaren in het onderwijssysteem	17,2	17,3	17,1	2002	Liefbroer en Puy 2005: 22
gemiddelde leeftijd verlaten onderwijssysteem	21			2000	Liefbroer en Puy 2005: 21
leeftijd verlaten ouderlijk huis		23	21	2003	De Jong 2008: 51
leeftijd met hoogste kans op het gaan samenwonen met een partner		26	24	2004	De Jong 2008: 55
leeftijd sluiting eerste huwelijk		30,8	28,4	2003	De Graaf 2009: 10
% 25-29 jaar met betaalde baan	86	92	81	2002	Liefbroer en Puy 2005: 34
leeftijd moeder bij de geboorte van het eerste kind			29,4	2008	De Graaf 2009: 54
aantal kinderen per vrouw (totaal vruchtbaarheidscijfer)			1,77	2008	Van Duin 2009: 18
% op leeftijd 40-50 jaar ongehuwd	21	25	18	2008	CBS Statline
gehuwd	66	65	68		
verweduwd	1	0	1		
gescheiden	12	10	13		
% 60-64 jaar met betaalde baan		42	43	2007	Van Solinge, Henkens, Van Dalen 2009
levensverwachting op de leeftijd van 65 jaar (waarvan als gezond ervaren)		17 (11,2)	20 (11,5)	2007	Bruggink, Garssen, Lodder en Kardal 2009: 63-66
% vrouwen van 75 jaar en ouder dat in een huishouden met een kind woont			6	2005	Weinig Nederlanders nemen moeder in huis 2008: 9
% van de 65-jarigen dat overleeft tot de leeftijd van 80	60	50	68	2001-2006	CBS Statline
% op leeftijd 80-90 jaar				2008	CBS Statline
ongehuwd	6	4	7		
gehuwd	36	64	21		
verweduwd	54	28	67		
gescheiden	4	4	5		

En verder blijkt het volgende:

- Steeds meer jongeren voltooien een hogere opleiding: een zesde deel van de Nederlanders van 55 tot 64 jaar en een kwart van de 25-34-jarigen had in 1996 een hogere opleiding (CBS index nummer 3, maart 2000).
- Schoolprestaties van kinderen zijn beter naarmate hun ouders, vooral hun moeder, hoger is opgeleid.
- Gezien de algemene stijging van het opleidingsniveau zou ook het niveau van de toekomstige kinderen moeten stijgen, echter:
- Niet-westerse allochtonen hebben gemiddeld een aanzienlijk lager inkomen dan autochtonen. Dat komt voornamelijk door het verschil in opleidingsniveau, zo hebben mannen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond twee keer zo vaak een lage opleiding (alleen basisschool of VMBO) als autochtone mannen (CBS 2007).
- Niet-westerse allochtonen met lage opleiding krijgen gemiddeld meer kinderen.
- Hoogopgeleide vrouwen krijgen gemiddeld minder vaak kinderen (maar hebben ook vaker 3 of meer kinderen).
- Er is een toename van het aantal kinderen dat te maken krijgt met echtscheiding en die als gevolg daarvan opgroeien in een eenoudergezin.
- Afhankelijk van de definitie groeien 150.000-500.000 kinderen op in armoede. Zij hebben een kleinere kans op maatschappelijke participatie (bron: SCP 2009).
- Kinderen uit eenoudergezinnen lopen tweemaal zo veel kans op voortijdige schooluitval of stappen vaker over op een lager schoolniveau (bron RIVM).

Tabel 2 Sociaal-economische verschillen in levensloopmomenten

	Gemiddeld	Laagopgeleid	Hoogopgeleid	Jaar	Bron
leeftijd van moeders met deze positie als zij hun eerste kind krijgen (in 2006)	29,4 jaar	26 jaar	32 jaar	2001	NIDI
percentage van vrouwen ouder dan 45 jaar zonder kinderen		9%	25%	2004	RIVM/NIDI
levensverwachting mannen		72,2 jaar	79,1 jaar	2005	RIVM/CBS
levensverwachting vrouwen		78,1 jaar	83,8 jaar	2005	RIVM/CBS
bereikte leeftijd in goede gezondheid		50,2 jaar mannen 52,8 jaar vrouwen	69,0 jaar mannen 69,2 jaar vrouwen	2005	RIVM/CBS
zonder lichamelijke beperkingen		61,9 jaar mannen 60,5 jaar vrouwen	74,6 jaar mannen 74,3 jaar vrouwen	2005	RIVM/CBS

5 SENIOREN

Picnic, een oud plezier

La Dordogne, boordenvol

Halve bogen grijze ruggen,

Vissen springen hoog,

En de geest. ...

Verglijdende spiegelingen

Van Beaulieu aan de overkant

Vergaan bruisend in de waterval,

En de geest zweeft. ...

De Veuve Amiot lest,

De broodjes stillen,

De avond koelt,

En de geest zweeft glimlachend. . .

Blank golft het gemoed,

Diepblauw oogt de blik,

Glinsterend krult het rood,

En de geest zweeft glimlachend over het water.

Gerrit Kronjee

5.1 ACHTERGROND

Tegenwoordig verricht nog maar een klein deel van de 60-64-jarigen betaalde arbeid (Van Solinge, Henkes en Van Dalen (2009), hoewel de laatste jaren wel een stijgende tendens in de arbeidsparticipatie van deze groep te constateren is. In hoeverre is de (vroege) pensionering een vrijwillige keuze? Voor veel ouderen die ontslagen worden is de terugkeer naar de arbeidsmarkt schier onmogelijk. Het beeld bestaat tegelijkertijd van ouderen die relatief gezond zijn en nog best betaald werk zouden kunnen verrichten. Daarbij komt, dat het aandeel ouderen in de samenleving, door de gestegen levensverwachting en door de geboortegolf na de Tweede Wereldoorlog, groter is dan ooit. Verwacht wordt dat in 2040 de vergrijzing een hoogtepunt bereikt van 26 procent van de bevolking die dan boven de 65 jaar zal zijn (Van Duin 2009). Daarna zal dat aandeel afnemen.

Door hun langere levensverwachting en vroege uittreding uit de arbeid zijn ouderen langer dan ooit maatschappelijk inactief. Eerst inventariseren we problemen die in verband hiermede ontstaan, daarna de mogelijke oplossingen. Problemen en oplossingen hebben we voorgelegd aan Kees Knipscheer. De uitkomsten van het interview met hem hierover staan in de volgende paragraaf.

De geboortegolf wordt ouder Nu, in de eenentwintigste eeuw bereikt de geboortegolf de oude dag. Er ontstaat een situatie die niet eerder in de geschiedenis is voorgekomen wat betreft het aandeel ouderen in de bevolking. De maatschappelijke discussie wordt dan ook steeds meer gedomineerd door de vragen van deze levensfase: de zingeving van het bestaan in het licht van eindigheid, gezondheid en ziekte. Het risico is dan dat in een verouderende samenleving de stemmen van kinderen, die geen stemrecht hebben, en van jonge ouders met kinderen, die een kleine bevolkingscategorie vormen, door de veranderde politieke machtsverhoudingen (de ouderen zijn belangrijk bij de verkiezingen) niet meer worden gehoord.

Problemen

Evenwicht tussen draaglast en draagvermogen verbroken In Nederland hanteren we, als bijna vanzelfsprekend, het principe dat mensen die ziek zijn niet hoeven te werken. Samen met een andere stereotype beeld van het gelijkstellen van ouderdom met ziekte leidt dit tot het verwijderen van ouderen uit de arbeidsmarkt en tot medicalisering van hun tekortkomingen door werkgevers en door henzelf, om die verwijdering te legitimeren.

Waarom eigenlijk? Velen zullen wat mankeren, iedereen loopt averij op bij het ouder worden of komt al ter wereld met een niet volmaakt fysiek. Het gaat erom dat men belast wordt naar het draagvermogen dat men heeft. Als het evenwicht daartussen wordt verbroken, kan men echte problemen krijgen. Dat kan gebeuren bij overbelasting, maar ook bij onderbelasting: rust roest.

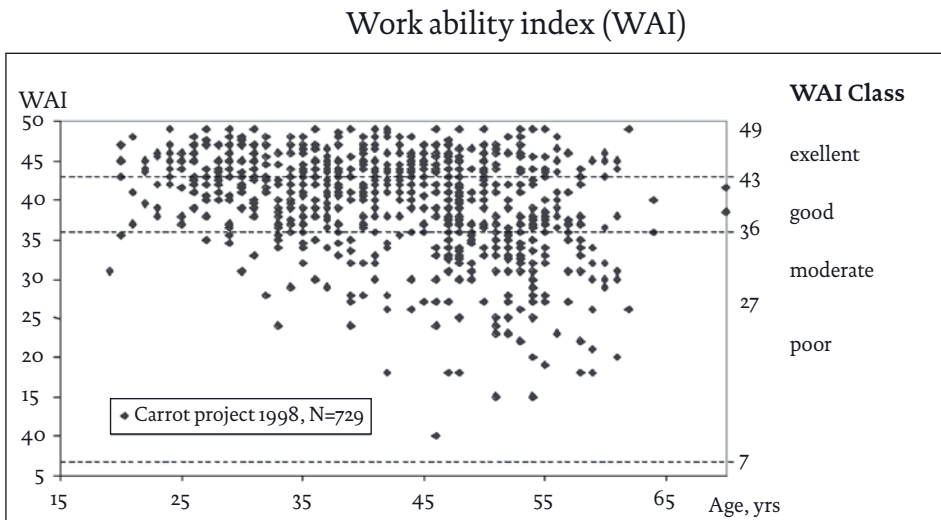
In feite wordt een aanzienlijk deel van de bevolking afhankelijk van collectieve uitgaven. Dit is niet verstandig in een vergrijzende samenleving waarvan de lasten zwaar op jongeren drukken. In het boek van Kurt Vonnegut, *God Bless You Mr. Rosewater*, is de hoofdpersoon een verpersoonlijking van de verzorgingsstaat. Hij zorgt ervoor dat een groot deel van de bevolking die wat mankeert, van hem afhankelijk is. Vonnegut beschrijft hoe dit tot rampen leidt. Niet het afhankelijk zijn is een probleem, maar voor de afhankelijken is het een probleem dat niemand van hen afhankelijk is, zij worden goed verzorgd maar voelen zich als persoon overbodig. Het sociale netwerk blijkt in hoge mate gebaseerd te zijn op wederzijdse afhankelijkheid. Het is daarom een goede zaak op iedereen een beroep te (blijven) doen. Dit hoeft uiteraard niet alleen via betaalde arbeid. Via betaalde arbeid wordt echter wel een draagvlak gecreëerd voor de verzorgingsstaat.

In tijden van hoge werkloosheid wordt vaak een beroep gedaan op ouderen om de arbeidsmarkt eerder te verlaten ten behoeve van behoud van werk voor jongeren. Dit middel is echter verre van adequaat: met het verlies van arbeids-

plaatsen voor ouderen gaan ook arbeidsplaatsen voor jongeren verloren. Iemand die werkt houdt ook andere mensen aan het werk, er is geen grens aan de omvang van de hoeveelheid beschikbaar werk; rantsoenering van werk is daarom een slecht idee. Het helpt alleen op een indirecte manier: ouderen die misschien overbetaald worden voor hun productieve prestaties, worden vervangen door jongeren die onderbetaald worden. Door het verlagen van de loonkosten wordt het dan voor werkgevers gemakkelijker om personeel in dienst te houden. Tegelijkertijd worden de lasten die op arbeid drukken weer hoger, omdat de uitkeringen voor degenen die buiten de arbeidsmarkt staan betaald moeten worden.

Laat volwassen, vroeg oud Te weinig wordt gezien dat in een moderne arbeidsmarkt met een langdurige opleiding, laat volwassen vroeg oud betekent. Als men lange specialistische opleidingen krijgt en tegelijkertijd door technologische ontwikkelingen die kennis snel veroudert, is men al snel te oud voor de arbeidsmarkt. Meer ouderen zullen doorwerken als men niet alle kennis moet verwerven in de jeugd, maar ook op latere leeftijd opleidingen blijft volgen.

Figuur 1 Work Ability Index

Bron J. Ilmarinen, geciteerd in K. Knipscheer, *De expertise van de tweede adolescentie*, Themamiddag NVG, 7 december 2007.

Uit gerontologisch onderzoek blijkt dat er op oudere leeftijd een grote variatie is in prestatievermogen. Het bovenstaande diagram geeft de spreiding weer van onderzochte individuen wat betreft hun werkvermogen. De index is gebaseerd

op arbeidsprestaties en gezondheid. Hieruit blijkt dat jonge mensen relatief vaak uitstekend of goed presteren. Bij de oudere leeftijdscategorieën is de spreiding veel groter, maar ook in die categorieën zijn er velen die goede prestaties leveren. Te veel vooronderstellingen worden verbonden aan het bereiken van een bepaalde leeftijd en het behouden van een goede gezondheid. Voor zover dit juist is, heeft dit te maken met een voorgeschiedenis waarin geen rekening is gehouden met de mogelijkheid van een leven lang leren en een leven lang presteren.

Oplossingen

Betaling naar prestatie en niet naar leeftijd Dit zal nodig zijn om de arbeidsparticipatie van ouderen te vergroten en iedereen gelijke kansen te geven op de arbeidsmarkt. Dit veronderstelt wel (eindelijk) levenlang leren om ouderen ook de kans te geven te blijven werken tegen een redelijk loon. Als die mogelijkheid van permanent leren er niet is, is demotie een oplossing. Dat laatste heeft echter een bezwaar voor degenen voor wie de levensloop zo is dat bij het ouder worden (meer) kinderen van hen afhankelijk zijn en blijven.

Een tweede arbeidsloopbaan Niet in alle beroepen zal men tot op hogere leeftijd kunnen blijven werken. Mensen in slijtende beroepen (bouwvak), zouden gemakkelijk moeten kunnen overstappen naar een ander beroep. Hoe regelen we dat?

Een cyclische levensloop Meer ouderen kunnen ook doorwerken als er een cyclische levensloop ontstaat waarin in elke fase van de levensloop er (aangepaste) mogelijkheden zijn voor leren, werken, zorgen en vrije tijd.

5.2 WORKABILITY VAN OUDEREN. INTERVIEW MET KEES KNIPSCHEER

De rode draad van ons verhaal is de levensloop, we houden een pleidooi om de maatschappelijke invulling te verlengen aan de voor- én achterkant van de actieve fase. Daarnaast gaat het over de keuzes die we daarin hebben. Mensen hebben tegenwoordig het idee dat hun levensloop iets maakbaars is, dat ze kunnen kiezen. Dat is echter maar tot op zekere hoogte het geval.

Dat lijkt me goed verenigbaar, maar ik krijg wel het idee dat jullie denken de levensloop wel even te kunnen veranderen. Die is de afgelopen dertig jaar natuurlijk in vrij snel tempo veranderd, maar de weg terug is veel moeilijker. Veel van de veranderingen zijn het gevolg van de economische markt die rond 1980 inzakte, en van de invoering van de vut. Dat tijt te keren door maatregelen te nemen is moeilijk. Dat betekent niet dat je er niet voor zou moeten pleiten. Ik zou er wel vóór zijn de maatschappelijke deelname te verlengen, zéker aan de achterkant van de actieve fase.

Dan zou ik pleiten voor een maatschappelijke invulling van deze fase in de levensloop, wat kan via de arbeidsmarkt en via vrijwilligerswerk. Ik denk niet dat de overheid moet proberen om dat in een bepaalde richting te dicteren, maar wel richtingen moet openhouden via maatschappelijke regelingen, of regelingen opheffen die deze opties nu blokkeren. Enerzijds denk ik dat je ruimte moet houden door facilitering van vrijwilligerswerk, anderzijds denk ik dat je ook echte ruimte moet creëren voor een goede ontwikkeling op de arbeidsmarkt, waardoor gewoon werkgelegenheid voor mensen tot 70 jaar ontstaat.

Uit internationaal onderzoek blijkt dat de aanwezigheid en kwaliteit van de pensioenvoorzieningen bepalend zijn voor het wel of niet doorwerken. Het is daarbij voorstelbaar dat op enig moment de pensioengelden niet meer op te brengen zijn, en dat dan andere maatregelen nodig zijn. Wat zijn dan de alternatieven?

Er is een mogelijkheid van een tweede arbeidsloopbaan, wat we in Nederland nog nauwelijks zien. Daar moet je ook regelingen op aanpassen. Zo zijn we bezig met een project om in verpleegtehuizen personeel van boven de vijftig jaar aan te nemen, om specifiek te kijken wat hun sterke verzorgende kanten zijn en die ook te stimuleren. Toen we een oproep deden met de vraag: zou u op een dergelijke vacature reageren, kregen we in korte tijd 150 positieve reacties. Veel mensen bleken een tweede carrière, een nieuwe wending in hun leven, te willen. Dat waren onder anderen mensen die niet in de verpleging hadden gewerkt, maar wel een opleiding in de verzorging of tot maatschappelijk werk hadden gevolgd. De meerderheid kwam echter niet uit de verzorging, maar uit de commerciële hoek, een andere vorm van dienstverlening. Die wilden ook nog eens met mensen werken. Of zij hadden hun eigen ouders verzorgd en op die manier ontdekt hoe mooi het werk is. Het element dat terugkeerde was dat van de tweede carrière.

Ons idee is dat mensen die door financiële noodzaak gedwongen zijn weer terug te keren in het arbeidsproces, desnoods in een heel andere functie, toch gelukkiger zijn dan mensen die voldoende geld krijgen maar niet deelnemen in het maatschappelijke proces. Hoewel het voor hen geen keuze is.

Die stelling wil ik graag ondersteunen. Het zal niet per definitie voor iedereen gelden, maar ik heb toch de indruk dat veel van de huidige eenzaamheid onder ouderen te maken heeft met het feit dat men al twintig jaar geen maatschappelijke rol meer heeft. Voor de voorbereiding van mijn afscheidsrede heb ik dertig vutters geïnterviewd, die weliswaar rond de 65 waren, maar al minimaal vijf jaar niet meer werkten. Ik was benieuwd hoe je leven eruitziet als je met de vut bent. Mijn voorzichtige schatting is dat 30 procent eraan onderdoor gaat, er niet in slaagt een goed gevuld, zinvol leven te leiden.

Is er een verschil tussen mensen die voor de vut gekozen hebben en mensen die er onvrijwillig ingegaan zijn?

Dat kan ik op basis van dertig respondenten niet zeggen. Maar bij degenen die er onvrijwillig ingegaan zijn, zit nog wel de pijn van die onvrijwilligheid. Dat wil niet zeggen dat ze er niet in slagen om een wending aan hun leven te geven. Dat hangt met heel andere kwaliteiten samen, met persoonlijkheid en met wat ze voorheen gedaan hebben. Als ze altijd maatschappelijk actief geweest zijn en dan gedwongen stoppen met werken, dan hebben ze een heel veld klaar liggen waar ze in kunnen stromen. Maar mensen die dat niet gedaan hebben, die staan dan onverwacht voor het blok. Door analyse van de interviews proberen we nu wel tot een theoretisch en conceptueel kader te komen, vooral om de zin van werk te formuleren. Levert het een tijdsinvulling, of inkomen, waardering van de samenleving, geestelijke invulling? Een aantal van die functies missen mensen als ze niet meer werken.

Het maakt wel verschil wat de aard van de werkzaamheden was. Een stratenmaker kijkt er wellicht anders naar dan een stafmedewerker van de WRR. Ik kan me voorstellen dat de mate van hiërarchie bij de uitvoering van het werk bepaalt of je eerder bereid bent te stoppen. Toch speelt het niet per definitie eerder bij fysiek zwaardere beroepen. Ook iemand die zijn hele leven op het land heeft gewerkt, kan nog klusjes willen doen, schilderen, tuinhokjes maken. Een goede loodgieter zou, als hij in de wijk klusjes wil doen, binnen de kortste keren drie dagen in de week kunnen werken. Maar daarvan is er nog geen maatschappelijk bewustzijn, er wordt nog niet over gesproken. We hebben immers geleerd dat we in korte tijd ons pensioen moeten opbouwen. Er is geen 45-jarige die denkt: ik ga er een jaartje tussenuit, reizen, dan werk ik gewoon langer door om mijn pensioen weer aan te vullen.

We hebben het vaak over mannen en hun situatie, maar hoe zit het met de vrouwen?

Van de respondenten op onze oproep was 95 procent vrouw, die hadden jaren gezorgd, en wilden terug naar de arbeidsmarkt, waren bereid om nog tien, vijftien jaar te werken.

Moesten zij niet voor hun partner of de kleinkinderen zorgen?

De meeste van hen waren tussen de vijftig en zestig, en dan komt het nog niet zo frequent voor dat je voor je partner moet zorgen. De meesten hebben op die leeftijd een werkende partner. Kleinkinderen kan men wel hebben, maar de meesten wilden drie dagen werken, dus dat is nog te combineren met aandacht voor kleinkinderen. De meerderheid ging er niet van uit dat zij fulltime zouden werken. De zorg zelf moet wel fulltime ingezet worden, maar zorgenden hoeven geen veertig uur per week te werken.

Hoe zit het met mannen die vroeg met pensioen gaan? Zouden die weer willen werken? In Japan werken veel ouderen in de horeca.

In Nederland komt dat niet veel voor. Toch zijn er bepaalde sectoren waar 65-plussers werken, voor hen zijn ook speciale uitzendbureaus. Uit mijn onderzoek bleek dat er wel behoefte was aan specifieke banen, waarin je op afroep beschikbaar bent, maar voor niet meer dan drie dagen per week. Die senioren zijn soms gelukkiger dan mensen die in de vut zijn en volgens die regeling niet meer mogen werken (omdat de arbeidsplaatsen die vrijkomen als ouderen met de vut gaan bedoeld zijn voor jongeren, mogen de ouderen geen ander werk aannemen).

De vut (en nu de vervroegde pensioneringsregeling) is voor veel ouderen een belemmering om erbij te werken. Bovendien dient de vervroegde pensionering de laatste jaren niet meer om werkgelegenheid voor jongeren te scheppen. Er zouden meer creatieve oplossingen gezocht moeten worden, maar de hele situatie in Nederland is inflexibel, omdat de arbeidsmarkt, de pensioenen en de AOW door de wijze van pensioenopbouw elkaar in de klem hebben. Als het basispensioen (AOW) op een hogere leeftijd in zou gaan – en dat zou voor een heleboel mensen best bij 70 jaar kunnen liggen –, dan kun je op basis van wat je via de pensioenfondsen gereserveerd hebt, zelf kiezen wanneer je met pensioen gaat. Als je veel gespaard hebt kun je met 63 met pensioen, als je minder hebt gespaard met 68 of 70 jaar. In principe is dat denkbaar. We hebben nooit het idee gehad dat de kosten van de AOW zo uit de hand zouden lopen als nu het geval is.

Over 25 jaar krijgt 25 procent van de bevolking AOW, als de leeftijdsgrens daarvoor bij 65 jaar blijft liggen. Dat is een schandalig hoog percentage, want de jongste 25 procent, die nog niet is toegetreden tot de arbeidsmarkt, betaalt die AOW niet mee. Dan betalen elke twee werkenden, dat zullen tegen die tijd zowel mannen als vrouwen zijn, de premie voor één senior die soms wel dertig jaar lang AOW ontvangt.

In feite is de AOW er een prachtig voorbeeld van dat we niet in staat zijn onze afspraken te vertalen naar veranderende omstandigheden. De omstandigheden zijn fundamenteel aan het veranderen, maar we blijken niet in staat bij die veranderingen ons systeem aan te passen. Ik begrijp dan ook niet waarom de vakbond niet over het eigen ledenbestand heen naar de bredere samenleving kijkt. Als je niets verandert en kijkt waar het schip strandt, dan handel je toch vanuit de gedachte: na ons de zondvloed. Als dan blijkt dat de jongeren het op een gegeven moment inderdaad niet meer pikken, heb je de poppen aan het dansen.

Maar toch, jongeren krijgen geen gespecificeerde rekening waarin staat wat de kosten zijn. Verder ben ik niet negatief over de solidariteit van jongeren. Wel ben ik geïntrigeerd door de stelling van wederzijdse afhankelijkheid, gerela-

teerd aan wat Kurt Vonnegut schrijft. We hebben geleerd om goed afhankelijk te zijn, om gebruik te maken van voorzieningen van de overheid. We hebben ook nog steeds zelfredzaamheid hoog in het vaandel staan. Daardoorheen speelt dat iedereen een andere standaard heeft voor die zelfredzaamheid. De een is met hetzelfde probleem veel meer zelfredzaam dan de ander, omdat die zelfstandigheid voor hem of haar belangrijker is en hij/zij zich niet wil laten verleiden om te pas en te onpas een beroep te doen op de overheid. Met dat element wordt nog te weinig gedaan. We zijn ook niet geneigd om iedere burger op te voeden tot een hoge mate van zelfredzaamheid.

In Europa krijgt 80 procent van de huishoudens een of andere uitkering van de overheid, kinderbijslag en alle andere inkomenssubsidies meegerekend. Dat is een enorme overheveling van geld.

We hebben het idee dat je behoeftigen van middelen moet voorzien, maar we hebben eraan toegevoegd dat we dat universeel willen. Dat doen we omdat we niet willen selecteren, we willen geen grenzen trekken wie wel of wie niet een last is. Natuurlijk is er de mogelijkheid van het invoeren van een soort basis-salaris, maar dertig jaar geleden hebben we ervoor gekozen dit te koppelen aan een oudere groep, en die groep wordt steeds groter. Dat is een verkapt generalisering van het begrip basisinkomen. Dan was er nog de levensloopregeling, maar die slaat niet aan, omdat we er allemaal op vertrouwen dat we een goede pensioenregeling hebben, dat we straks gaan genieten.

Volgens de huidige opvatting bestaat genieten uit niets doen, maar je zou ook kunnen denken dat genieten bestaat uit gewoon blijven werken.

Op een of andere manier werken, daarom is een tweede carrière interessant en de vraag of je nu genoeg ruimte krijgt om die zelf in te vullen. Dat kan heel wat aangenerender zijn dan de daaraan voorafgaande carrièrefase, waarin je een top-prestatie wilt neerzetten. In de huidige arbeidsmarkt ben je professional, maar in een tweede carrière zou je na een bepaalde leeftijd amateur kunnen worden. Dan word je amateur om ervan te genieten, en kun je nog heel goede prestaties leveren.

Men zou de levensloopregeling kunnen gebruiken om rond het veertigste jaar een paar jaar eruit te gaan, om te reizen bijvoorbeeld. Maar mensen vinden dat nu te onzeker, weten niet of ze na terugkomst weer een baan vinden. We hangen van onzekerheden aan elkaar, en daar worden we nerveus van. Het is niet zo dat we niet willen kiezen, maar we willen niet de voorwaarden creëren om te kiezen. Die levensloopregeling was daar heel geschikt voor geweest, dan hadden veertigers er even uit gekund. Maar dat soort dingen moet zich ontwikkelen, dat gaat niet zomaar.

Speelt op de achtergrond niet mee dat mensen uitgaan van de gedachte dat je in de levensloop een inkomen cumuleert, zodat je het aan je kinderen kunt doorgeven?

Tja, maar er zijn ook mensen die liever alles opmaken vanuit de gedachte dat het anders maar naar de belastingen gaat. Kinderen hebben betekent per definitie dat je van alles overdraagt, aan cultuurgoederen, aan opvoeding en levensstijl. Sommige ouders gaan daar heel ver in. Maar zelfs de ouders die er flexibel in zijn vinden het prettig als de kinderen een beetje in de buurt blijven. Ik zie vaak een intrinsieke motivatie van ouderen om aan de jongere generatie te geven. Uit een oud Frans onderzoek bleek al dat 30 procent van de pensioengelden naar de kleinkinderen werd doorgesluisd. Toen daarin werd gekort, waren de grootouders erg ongelukkig, omdat ze minder konden geven.

Zou de overheid niet een veel flexibeler systeem moeten ontwikkelen, waarbij mensen wel die zekerheid hebben, maar ook meer mogelijkheden? Of zou de overheid zich moeten terugtrekken?

Nee, bij ons is het hele pensioenstelsel streng gereguleerd. Maar in Amerika bouw je nog steeds voor honderd procent zelf je pensioen op. Toch zijn de Amerikanen niet gelukkiger daardoor, dat blijkt uit onderzoek van de American Association of Retired Persons. (AARP) waarin Nederland wat de tevredenheidsscore betreft heel goed uit kwam.

Moeten we in het Nederlandse verzorgingsstaatmodel blijven zitten?

Dat model hebben we op verschillende fronten al geflexibiliseerd, teruggedrongen. Maar rond pensionering en alle regelingen daaromheen zit alles muurvast. We hielden van universele regelingen, dat was om bij wijze van spreken de arbeidersklasse in toom te houden. Het moest universeel en betaalbaar zijn. Tot 65 jaar werken, en dan moest het leven daarna voor honderd procent gegarandeerd gefinancierd zijn. Er is wel eerder gepraat over een hogere pensioenleeftijd, hoewel de vergrijzing toen nog niet zo sterk was. Bovendien is een pensioenregeling ook belangrijk voor werkgevers, dat die niet met slecht functionerende oude mensen blijven zitten. En anderzijds kan een pensioenregeling natuurlijk een goed bestaan garanderen voor die oude mensen.

Zo wordt het gebracht, maar in feite is het een soort inrichting van de arbeidsmarkt op jonge productieve arbeidskrachten. En dat blijkt nu toch een hoge prijs te hebben.

Dat heeft zijn prijs, maar ik denk dat wij op zijn minst op theoretisch niveau kunnen bedenken dat het niet per definitie zo vastgeklonken hoeft te zijn. Ik vind 67 jaar een prima leeftijd voor de huidige demografische situatie; 70 jaar ook, ik vind dat je gemiddeld genomen mensen niet langer dan vijftien jaar een minimuminkomen hoeft te garanderen. Als je zelf door sparen via arbeid, werkgever en pensioenfonds je op 64-jarige leeftijd kunt veroorloven te stoppen met werken, dan heb je dat verdiend. In de leeftijd tussen 64 en 70 jaar kan

iedereen dan zelf beslissen om door te werken, of parttime te werken, of niet, maar dan is het niet meer per definitie aan elkaar gekoppeld.

Alleen gebruiken werkgevers de vervroegde pensioenregeling om mensen eruit te werken.

Natuurlijk, maar wellicht kan iemand in een andere baan (een soort tweede carrière) tegen minder salaris toch naar volle tevredenheid functioneren. De arbeidsmarkt moet daarop aangepast worden. Ook voor die beroepen die niet tot de 65ste verjaardag volgehouden kunnen worden. Stratenmakers of brandweermannen moeten een pensioen kunnen opbouwen, maar ook voor hen zijn er wellicht vormen van een tweede carrière te ontwikkelen.

Hoe zou de overheid een tweede loopbaan kunnen creëren, hoe hebben ze dat in Amerika gedaan? Is het hoger onderwijs, met een serieuze tweede fase die je ook op latere leeftijd kunt volgen, met een ander carrièreperspectief, geen voorbeeld?

Wat wij fout gedaan hebben is dat we meestal een eenjarige masterfase hebben. Inhoudelijk kun je weinig toevoegen in een jaar. Bovendien zouden bij een tweejarige masterfase veel minder mensen automatisch doorgaan met hun studie. Dan hadden we bachelors gecreëerd, die op de arbeidsmarkt functioneren en misschien na vijftien jaar zouden zeggen: nu wil ik een master doen.

Nu zijn werkgevers ook heel inflexibel. Het is voor een 55-jarige ondoenlijk nog te solliciteren. De hele arbeidsmarkt moet aan een tweede carrière worden aangepast.

Ook de vakbeweging, die is heel inflexibel omdat deze de invoering van demotie, een lagere betaling als men op oudere leeftijd minder presteert, tegengaat. De vakbeweging houdt veel tegen. Bovendien zit het in ons hele systeem ingebakken dat de oudere werknemer als problematisch wordt gezien. We zijn in deze richting geëvolueerd en op een aantal terreinen willen we nu terug, dat is niet eenvoudig.

Uiteindelijk is iedereen afhankelijk van anderen, niemand kan zonder anderen. Daarom zou men beter kunnen kijken naar wat mensen wél kunnen, dat is goed voor het zelfrespect van bijvoorbeeld gehandicapten, maar zou ook voor ouderen kunnen gelden. En er daarbij van uitgaan dat het een morele plicht is om te (blijven) werken.

Dat wil ik graag ondersteunen. Ik vind dat de huidige oudere die met 65 met pensioen gaat, in die zin te weinig maatschappelijke verantwoordelijkheid toont. Ik weet dat ik met die uitspraak de wind van voren krijg, maar ik wil het toch stellen.

Bij u liggen werk en vrijwilligerswerk erg dicht bij elkaar.

Voor met name de groep tussen 55 en 75 jaar zou dat uitwisselbaar moeten zijn. Dat je een half jaar een parttimebaan hebt, en dan weer een half jaar vrijwilligerswerk doet, zoals plantsoenenwerk in de eigen buurt. Internationaal vergeleken zegt men vaak dat Nederland veel vrijwilligerswerk heeft, hoewel een Australische onderzoeker juist stelt dat in Amerika en Australië ouderen veel meer vrijwilligerswerk doen. Toen in Nederland veel jonge ouderen in de vut zaten, bleek er wel een toename te zijn, maar over de afgelopen tien jaar kan je niet zeggen dat hier grote groepen ouderen aan vrijwilligerswerk deden.

Uit allerlei onderzoek is ook duidelijk dat, als je het eerder in je leven niet doet, je op latere leeftijd ook niet snel tot vrijwilligerswerk komt. Daarmee zouden de ouderenbonden iets moeten doen. Die ouderenbonden hebben een vrij groot bereik. De KBO zegt 600.000 leden te hebben, dan heb je nog de andere bonden die ook vrij groot zijn, de protestantse PCBO en de ANBO. Die bonden hebben geregeld overleg met de ministeries, beleidsmatig hebben ze behoorlijk wat invloed. Toch doen ze op dat niveau (vrijwilligerswerk promoten onder hun leden) veel te weinig. Ze zijn veel meer bezig om op beleidsniveau hun rechten te promoten en handhaven dan dat ze op maatschappelijk niveau bezig zijn.

Natuurlijk is er bij ouderen een grote variatie in prestatievermogen. De diversiteit onder ouderen wordt alleen maar groter. Er is *successful ageing*, en een mechanisme van *selective optimization with compensation*. Als een bepaalde lichaamsfunctie achteruitgaat, kun je strategieën ontwikkelen om die te compenseren of te verbloemen. Zelf zoek ik in verband met mijn gehoorverlies een strategische plaats uit bij vergaderingen. De pianist Rubinstein kon tot op hoge leeftijd concerten geven, omdat hij vóór de snelle stukken, die hij niet meer zo snel kon spelen als voorheen, eerst vertraagde, zodat die bewuste stukken sneller leken. Zo zijn er op allerlei fronten strategieën mogelijk. De negatieve beeldvorming van prestaties van ouderen overheerst vaak, maar wordt ingegeven door enkele gevallen.

Betekent dit dat u af wilt van de vaste leeftijd van pensioenen?

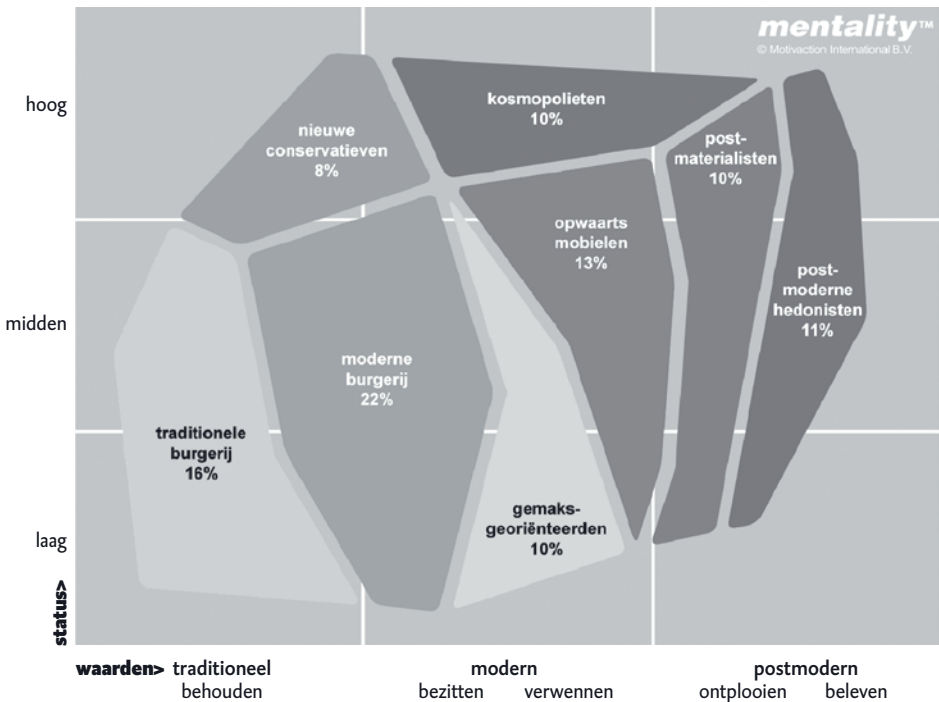
Nou, ik wil dat anders formuleren. De overheid moet eerst bepalen welk percentage ouderen recht heeft op een minimuminkomen dat van overheidswege gefinancierd wordt. Dan kom je bij een bepaalde leeftijd uit. Als die vastgesteld is, kan de arbeidsmarkt haar werk doen met het pensioen. In mijn afscheidsrede zeg ik dat dit percentage op morele gronden gekozen wordt. Over dertig jaar krijgt 25 procent van de Nederlanders voor een x-aantal jaren een minimuminkomen gegarandeerd, dat opgebracht moet worden door de werkenden. Dat vind ik moreel onverantwoord. Als ik 95 jaar zou worden moeten twee van mijn kleinkinderen dertig jaar lang voor mijn inkomen werken. De lasten die jongeren dan moeten dragen zijn enorm, ik snap niet dat alle mensen van 65 en ouder rustig zullen doorleven met dat idee.

Verder ben ik een voorstander van het principe van een leven lang leren. Als de arbeidscarrière voor iedereen tot zijn 65ste, 67ste zou duren, dan zou dat ook meer een rol gaan spelen. Nu investeren 50'ers niet meer in zichzelf, en werkgevers ook niet. Die denken dat het prepensioen er al aan zit te komen. Maar als je dan nog minimaal vijftien jaar voor de boeg hebt, dan is het misschien de moeite om daar een breukpunt te leggen, zo met 50, 55 jaar. Dan is de belasting van het gezin voorbij, en in de eerste carrière heb je dan de top al bereikt, dat geldt tenminste voor de meeste mensen. En als dat niet zo is, is de kans klein die alsnog te bereiken. Het is een goed moment om de balans op te maken.

Intermezzo: de nieuwe senioren, een gesprek met Martijn Lampert

Motivaction doet sinds 1997 elk jaar een uitgebreid onderzoek naar mentaliteitskenmerken van Nederlanders. Deze zijn verwerkt in het onderstaande model, uitgesplitst naar het sociodemografische kenmerk van maatschappelijke status (laag, midden, hoog) en waardepatronen (behouden, bezitten, verwennen, ontplooiën, beleven).

Figuur 2 Mentality Model van Motivaction

Op grond van dit model maakt Motivaction onderscheid tussen groepen met verschillende leefstijlen en mentaliteitskenmerken:

- *Traditionele burgerij*: de moralistische, plichtsgetrouwe en op de status-quo gerichte burgerij die vasthoudt aan tradities en materiële bezittingen;
- *Gemaksgeoriënteerden*: de impulsieve en passieve consument die in de eerste plaats streeft naar een onbezorgd, plezierig en comfortabel leven;
- *Moderne burgerij*: de conformistische, statusgevoelige burgerij die het evenwicht zoekt tussen traditie en moderne waarden als consumenten en genieten;
- *Nieuwe conservatieven*: de liberaal-conservatieve maatschappelijke bovenlaag die alle ruimte wil geven aan technologische ontwikkeling, maar zich

verzet tegen sociale en culturele vernieuwing;

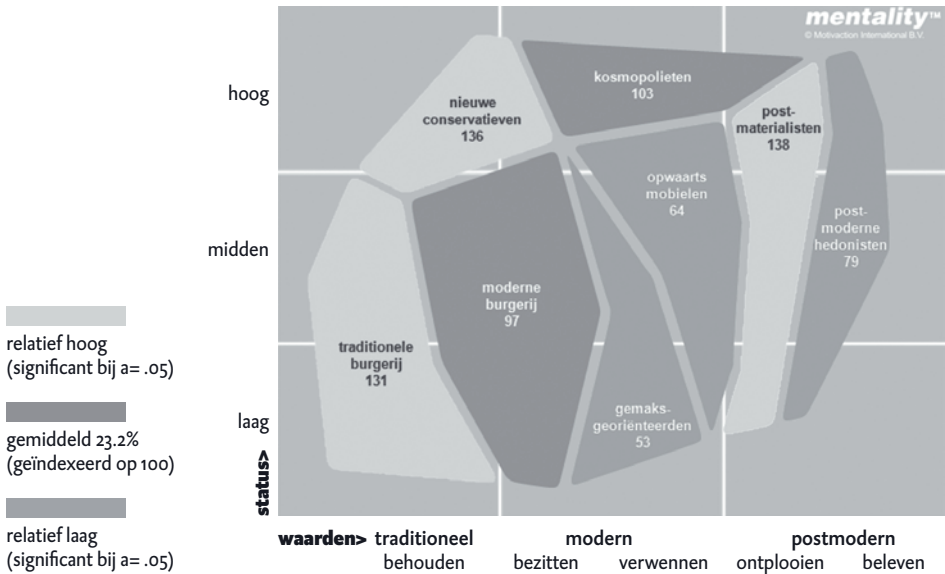
- *Kosmopolieten*: de open en kritische wereldburgers die postmoderne waarden als ontplooiën en beleven integreren met moderne waarden als maatschappelijk succes, materialisme en genieten;
- *De opwaarts mobilen*: de carrièregerichte individualisten met een uitgesproken fascinatie voor sociale status, nieuwe technologie, risico en spanning;
- *Postmaterialisten*: de maatschappijkritische idealisten die zichzelf willen ontplooiën, stelling nemen tegen sociaal onrecht en opkomen voor het milieu;
- *Postmoderne hedonisten*: de pioniers van de beleveniscultuur, waarin experiment en het breken met morele en sociale conventies doelen op zichzelf zijn geworden.

Motivaction heeft onderzocht hoe deze milieus zijn vertegenwoordigd in de generaties ouderen. Daarbij is er onderscheid gemaakt, analoog naar Becker (1992), tussen de vooroorlogse generatie (geboren tussen 1910 en 1930), de stille generatie (geboren tussen 1930 en 1940) en de protestgeneratie of babyboomers (geboren tussen 1940 en 1955), de nieuwe (aankomende) ouderen, de verloren generatie (geboren tussen 1955 en 1970) en de pragmatische generatie (geboren tussen 1970 en 1985). Vooral over de protestgeneratie gaat ons gesprek.

In hoeverre lijkt de nieuwe generatie ouderen op de voorgaande?

We doen al sinds 1997 elk jaar op eigen initiatief een uitgebreid onderzoek naar mentaliteitskenmerken van Nederlanders. Daarin onderscheiden we een aantal mentaliteitsmilieus en we werken ook met een aantal sociaal-culturele onderstromen. Dan blijkt dat er eigenlijk twee soorten babyboomers bestaan. Enerzijds is de traditionele burgerij in deze generatie oververtegenwoordigd, anderzijds hebben de postmaterialisten, die erg hechten aan solidariteit, emancipatie en zelfontplooiing en die wars zijn van autoriteit, een belangrijk aandeel. Dat is ook de groep die typerend is voor de babyboomers, voor het beeld dat van die generatie bestaat: de mensen die op de barricaden hebben gestaan. Bij de generaties vóór hen, de vooroorlogse generatie en de stille generatie, zie je die tegenstelling niet. Dus het is typerend voor deze generatie aankomende ouderen dat daar zo'n tegenstelling bestaat.

Figuur 3 Mentality-profiel van de protestgeneratie

Mentality-profiel van de protestgeneratie, met dank aan Motivaction. De totale omvang van deze groep in de steekproef is 23,2 procent; de cijfers geven de proportie aan van de samenstelling van deze generatie, naar mentaliteit, ten opzichte van de gemiddelden in de bevolking die geïndexeerd zijn op 100.

Tegelijkertijd is er ook veel continuïteit vanuit de voorgaande generaties. Nog steeds zijn de traditionele burgerij en de moderne burgerij erg belangrijk. Alleen heeft die nieuwe groep heel sterk een stempel gedrukt op de generatie zelf en op de beeldvorming ervan. Het is ook een groep die zich sterk heeft afgezet tegen de elites van weleer. Het is binnen die generatie een hoogopgeleide groep, die de oude bastions heeft bestormd. Zo hebben zij op de universiteiten het traditionele gezag betwist, dat gebeurde door de aankomende elite van jonge mensen die wisten dat het anders kon. Maar als je alleen zou inzoomen op die groep, dan misken je grote delen van dezelfde protestgeneratie, de traditionele en de moderne burgerij. Dat zijn grote groepen die zorgen voor continuïteit in de samenleving.

Dus de beeldvorming is gedeeltelijk onjuist eigenlijk.

Ja, precies. Het mediabeeld wordt veelal door heel andere milieus bepaald dan de realiteit. De journalistiek wordt toch gedomineerd door hoger opgeleiden. Ten tijde van de opkomst van de protestgeneratie werd de journalistiek gedomineerd door de conservatieven en door de postmaterialisten aangevallen vanuit een nieuw waardepatroon. Nu is in de kritische journalistiek die laatste groep juist beeldbepalend, al boet ze aan gezag in. Dus ik zie het meer als een strijd tussen elites dan als een strijd tussen generaties.

Terwijl het beeld van een generatie kan worden bepaald door een elite, heeft die elite weer invloed op de volgers, de massa van die hele generatie. De aanstormende elite heeft beslist een stempel gedrukt op het onderwijssysteem, de journalistiek, de media. Maar het beeld dat de protestgeneratie zelf getalsmatig gedomineerd zou worden door deze groep, is onjuist. Dat de protestgeneratie heel veel verandering in gang heeft gezet, en vooral deze postmaterialistische groep binnen de protestgeneratie, dat is zeker het geval. Juist wanneer je binnen generaties onderscheid maakt naar mentaliteit, vallen deze verschillen op.

Die invloed is toch ook zichtbaar in het denken over huwelijk, samenwonen, de pil, seksualiteit? De massa wordt toch ook meegetrokken, dat de elite voorop loopt en de rest er tien jaar later achterna gaat?

Toch duurt dat langer dan je zou denken. Pas in de afgelopen tien jaar is in de groep van de traditionele burgerij de acceptatie van het homohuwelijk sterk toegenomen. Dat heeft dus lang geduurd. Nu is de traditionele burgerij veelal de groep die het laatst meegaat met culturele vernieuwingen en gemiddeld is het een oudere groep. Andere groepen zijn sneller in het volgen van de nieuwe ideeën.

Is er iets bekend over de generatie daarna?

Jazeker. Terwijl de traditionele burgerij bij de protestgeneratie en stille generatie nog duidelijk aanwezig is, zie je die groep in de generaties daarna afnemen. Er is een duidelijke mentaliteitsverandering gaande sinds de opkomst van de protestgeneratie. We hebben nu een flexibel levensplan: ook andere vormen van samenleven dan het traditionele huwelijk worden nu geaccepteerd. Het is daarbij wel de vraag of mensen bewust voor een waarde kiezen, of dat de omstandigheden bepalend zijn. Voor oudere generaties waren alternatieve samenlevingsvormen wellicht problematisch, omdat er geen sociale zekerheid was. Dan was het taboe meer vanuit materiële omstandigheden ingegeven. Als in de toekomst de sociale zekerheid weer slechter wordt, wat natuurlijk zou kunnen, dan zou het best kunnen zijn dat er weer een andere opvatting ontstaat.

Jongeren hebben zelf als toekomstverwachting de zorg en de arbeid gelijk te verdelen tussen mannen en vrouwen (zie ook Kronjee en Van Stigt 2007). Toch maken zij, als ze eenmaal kinderen krijgen, toch weer meer traditionele keuzes. Wat is dan een mentaliteitsverandering en wat is dan een generatie-effect?

Er is natuurlijk een verschil in wat wenselijk wordt gevonden en feitelijk gedrag. Die zaken liepen bij de stille generatie en de vooroorlogse generatie meer met elkaar in de pas dan nu. Nu lopen mensen tegen problemen aan van het taken combineren in het spitsuur van het leven. Maar we zien ook andere kenmerken van de protestgeneratie die bij de latere generaties sterker aanwezig zijn, zoals bijvoorbeeld heterarchie, het tegenovergestelde van hiërarchie. Een antiautoritaire instelling dus, dat is iets wat de verloren generatie (na de

protestgeneratie) in sterkere mate kenmerkt. Het onderhandelingshuishouden is duidelijk een erfenis van het groepje binnen de babyboomers dat op de barricaden heeft gestaan. Het hoeft niet alleen een culturele ontwikkeling te zijn, ook in de huishoudens zelf is deze opvatting ontstaan. Bijvoorbeeld het je en jij zeggen tegen leerkrachten, dat is ook een erfenis die gewoon doorwerkt, terwijl binnen de protestgeneratie zelf het grootste deel, de traditionele burgerij, daaraan niet deden.

Welke verschillen zijn er in hoe die twee groepen binnen de protestgeneratie hun waarden overdragen?

Bij de protestgeneratie, en zeker bij de groepen daarna, is duidelijk zichtbaar dat het jeugdige opeens in aanzien is komen te staan, terwijl die oudere generaties nog meer respect hadden voor senioriteit. De protestgeneratie is erg gericht op inhoud, op zelfontplooiing. Die perspectieven zou je naast elkaar kunnen zien in plaats van hiërarchisch boven elkaar. Daar zit ook het verschil tussen de twee groepen binnen de generatie. De burgerij is sterk gericht op gezin en familie, op kleinkinderen, terwijl de postmaterialistisch ingestelde mensen wat individualistischer zijn. Die gaan zelf reizen maken. Als ze zelf kinderen opgevoed hebben zijn ze blij als ze eindelijk tijd voor zichzelf hebben. Het zijn eigenlijk twee groepen senioren. Bovendien is er nog een verschil. De groep postmaterialisten: áls ze al kinderen kregen, dan waren dat er minder dan bij de andere groeperingen onder hun generatiegenoten. Dus zullen ze ook minder kleinkinderen krijgen.

Bij de burgerlijke groepen is er veel continuïteit, terwijl bij de postmaterialisten juist discontinuïteit te zien is, vooral omdat deze groep later en minder kinderen krijgt, en daarmee een duidelijk andere levensloop heeft. Vanuit het perspectief van keuzevrijheid, de vraag in hoeverre je zelf voor je levensvisie kiest, is zichtbaar dat de traditionele en moderne burgerij zich veel meer door omstandigheden laat bepalen en wat minder zelfredzaam is. Zij wonen ook vaak in dezelfde buurt als hun ouders. De sociale en ook ruimtelijke mobiliteit is in de kringen van de postmaterialisten groter.

Is keuzevrijheid eigenlijk verbonden met sociale mobiliteit?

Nee, die postmaterialistische groep heeft een langere en hogere opleiding gehad, en als gevolg daarvan hebben zij een andere levensloop. Als je in de traditionele of moderne burgerij geboren wordt, kan het best zijn dat je geen hogere opleiding volgt en dan in hetzelfde milieu blijft. Maar als je een hoge opleiding volgt, ga je vaak in de stad wonen. Dan zie je die sociale mobiliteit ontstaan. Dan ontworstelen ze zich in feite aan het traditionele burgerlijke milieu. Dat hebben heel veel mensen gedaan de afgelopen decennia.

Een massale stijging boven het eigen milieu uit, zoals we na de Tweede Wereldoorlog hebben gezien, dat kan maar één keer gebeuren. De kinderen van die ouders hebben het lastiger, en dat heeft weer gevolgen voor hun visie op het leven.

Postmaterialisten zijn vaak erg kritisch op hun kinderen, ze hebben vaak bepaalde idealen en willen die ook overdragen. De traditionele burgerij is wat minder veeleisend, maar wil wel graag dat hun kinderen het materieel beter krijgen, dus dat is een beetje dubbel. Bij de opwaarts-mobielen en de postmaterialisten zijn ook veel tweeverdieners of anderhalfverdieners. De kinderen van de traditionele en moderne burgers hebben daarom meer gelegenheid zich te hechten aan hun ouders, terwijl de postmaterialisten en de kosmopolieten veel meer taken combineren, zodat hun kinderen vaker naar de crèche gaan. Dat heeft ook wel weer effecten. Daar wordt het huidige narcisme ook wel eens aan geweten, zoals in het boek van Jan Derksen over het narcisme in deze tijd. Hij stelt dat het narcisme is toegenomen, mede omdat kinderen zich minder hechten aan de ouders die minder tijd hebben voor hun kinderen.

Worden hoogopgeleiden later volwassen?

Je ziet het ideaal van de eeuwige jeugd bij de postmoderne groepen duidelijk terugkomen, terwijl je bij de burgerij eerder accepteert dat je volwassen bent en in een nieuwe levensfase bent aanbeland. Of je moet in een vrijplaats in de maatschappij verkeren, zoals bijvoorbeeld op een universiteit, waar je meer en langer in je gedrag kan volharden. Maar de studenten zijn dan ook nog helemaal niet in een positie waarin zij zich op volwassen zaken als settelen en kinderen krijgen kunnen richten. Er zijn nog zo veel onzekerheden, zoals de vraag of ze de juiste studie hebben gekozen en hoe de arbeidsmarkt eruit zal zien. Ook hier zie je de vraag wat nou een intrinsieke eigenschap is van een groepering of generatie en wat nou ingegeven is door de omstandigheden of het gevolg is van beleid.

Bij de verloren generatie, de generatie na de protestgeneratie, zijn al meer postmoderne groepen. De traditionele burgerij neemt bij die generatie verder af, dat is steeds de trend. In plaats daarvan nemen andere groepen toe en die zijn veel gedifferentieerder. Die traditionele burgerij is redelijk homogeen qua waarden en oriëntatie. Vanaf de protestgeneratie zie je de diversiteit in onze samenleving toenemen. Enerzijds de modern burgerlijken en anderzijds de postmoderne hedonisten, die helemaal voor de beleving, de ervaring gaan. Zij blijven het liefst zo lang mogelijk op kamers wonen, in tegenstelling tot de moderne burgerij die dan graag een gezin wil stichten. Maar ook die groep opwaarts-mobielen, die groeit relatief. Die zou je als yuppen kunnen karakteriseren, druk bezig met carrière maken. Ze zijn ook actief in de commerciële sector, dat is anders dan bij de protestgeneratie. Er komen nieuwe materiële oriëntaties op die ook voortkomen uit het feit dat die voor de massa bereikbaar werden. De opwaarts-mobielen zijn veel individualistischer ingesteld.

Welke waarden zijn voor de allochtone bevolking belangrijk?

Juist de waarden van de postmaterialisten, die beeldbepalend zijn voor de baby-boomgeneratie, komen onder allochtonen zeer weinig voor. Allochtonen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond zitten veel meer in het midden van dit model, hebben vaker een materiële oriëntatie dan een postmaterialistische oriëntatie, die vooral gericht is op emancipatie, vrijheid, zelfontplooiing. Zij komen natuurlijk uit culturen waar die ontwikkeling, de culturele revolutie van de jaren zestig, nauwelijks heeft plaatsgevonden.

Onder de eerste generatie allochtonen, ook bij Surinamers en Antillianen, zijn meer traditionele burgers, terwijl de tweede generatie vaker in het midden van het model te vinden zijn. Daar zie je dus een grote afstand tussen de grote groepen allochtonen en de mentaliteit van de postmaterialisten binnen de baby-boomgeneratie. Dat is een wereld van verschil. Want allochtonen hebben vaker een machocultuur, tenminste wat betreft de rollen en taken van mannen en vrouwen. In dat opzicht wordt de stedelijke cultuur, die veel meer door allochtonen bepaald gaat worden, straks wellicht traditioneler dan het platteland.

Hoeveel daarvan hangt samen met hun sociaal-economische positie?

Heel veel, dat is zeker zo. Ze zijn meer materieel gericht. De kinderen van de eerste gastarbeiders gaan niet zomaar ineens allemaal studeren. Het gebeurt wel op kleine schaal, maar dan is de postmaterialistische oriëntatie nog een brug te ver.

In hoeverre blijft iemands oriëntatie in de levensloop hetzelfde?

Als je kijkt naar de levensloop, dan moet je ook biologische factoren in ogenschouw nemen. Als je echt gezondheidsproblemen krijgt, wordt je actieradius kleiner. De oudere generatie is dan ook huiselijker ingesteld dan de jongere generaties. Het heeft ook met hormonen te maken, de jongeren willen nog uit, de wereld leren kennen. De oudere generaties zijn rustiger, meer toe aan verdieping. Ouder, wijzer, rustiger, dat wordt vaak gezegd. Dat is ook iets van alle tijden. Dus de kenmerken van postmaterialisten binnen de protestgeneratie, dat ze maatschappijkritischer zijn en ook meer denken en bespiegelen, hebben voor een deel met hun leeftijd te maken. Zaken als empathie of echte interesse in de ander, human interest en zoeken naar verdieping, zie je bij oudere generaties sterker terug dan bij jongeren. Die zijn nog meer aan het verkennen.

De nieuwe generatie ouderen is dus empathischer, gezonder, maatschappelijk betrokken. Is de voorspelling dat straks een kwart van de bevolking uit ouderen bestaat, wel terecht een schrikbeeld? Of wordt de samenleving vriendelijker?

Er is duidelijk een verschil: de vooroorlogse en stille generaties werkten voor een inkomen, om het gezin te onderhouden. Voor de toekomstige senioren is werk nog steeds een vorm van zelfontplooiing. Het is een generatie die graag nog iets betekent voor de samenleving, vaker nog aan het werk is, vaker vrijwil-

ligerswerk doet. Voor deze groep moet arbeid veel meer aansluiten bij wat ze zelf ook leuk vinden. Het is in maatschappelijk opzicht ook een enorm potentieel als tijdreservoir, want de protestgeneratie heeft een lange levensverwachting en een relatief goede gezondheid.

Deze nieuwe generatie ouderen is individualistischer ingesteld dan de voorgaande generaties. Het is ook een welvarende groep binnen die generatie, dat bepaalt ook het perspectief. Ze zien zichzelf ook graag een beetje als bohemien. Ze willen graag reizen, maar niet met de massa.

Het is ook een kritische groep, zij zal bij gezondheidsproblemen eerder een *second opinion* aanvragen en een diagnose opzoeken op internet. We hebben ook veel onderzoek gedaan naar de ouderenzorg, en daaruit blijkt dat de aankomende groep senioren, als ze in een verzorgingshuis komen, er veel waarde aan hecht samen te wonen met gelijkgestemden. In de toekomstige voorzieningen voor ouderen zal dan ook steeds meer met doelgroepen en thema's gewerkt worden.

De postmaterialisten hebben minder aansluiting bij de jongere generatie, die niet meer die grote maatschappijkritische idealen heeft. Ze hebben ook een ander kwaliteitsniveau, of andere kwaliteitsstandaarden. Wat dat betreft gaat er echt iets veranderen. Want nu zijn ze beeldbepalend in het onderwijs, de journalistiek, de kunst, bij ministeries. Een omroep als Llink probeert dat op een nieuwe manier op te pakken. De groep postmoderne hedonisten noemen wij wel eens de opvolgers van de groep postmaterialisten, want dit is een gemiddeld jongere groep. Maar ze zijn op veel pragmatischer wijze idealistisch, met flink wat minder scheuten azijn zal ik maar zeggen. De oriëntatie van de nieuwe generaties gaat veel meer naar een nieuw-conservatieve leefstijl dan naar een postmaterialistische leefstijl.

6 HOOGBEJAARDEN

*Is het vandaag ofgisteren, vraagt mijn moeder,
bladstil, gewichtloos drijvend op haar witte bed.
Altijd vandaag, zeg ik. Ze glimlacht vaag
en zegt: zijn we in Roden of Den Haag?
Wat later: kindje ik word veel te oud.
Ik troost haar, dierbare sneeuwwitte astronaut
zo ver al van de aarde weggedreven,
zo moedig uitgestapt en in de ruimte zwevend
zonder bestek en her en der.
Zij zoekt – het is een s.o.s –
haar herkomst, en haar zijn als kind
en niemand niemand, die haar vindt
zoals zij was. Haar franse les
herhaalt zij van haar achtste jaar:
'bijou, chou, croup, trou, clou, pou, où,
die eerste juffrouw, weet je wel
die valse ouwe mademoiselle
hoe heet ze nou. Ik ben zo moe.'*

*Had ik je maar als kind gekend,
die nu mijn kind en moeder bent.*

M. Vasalis

6.1 ACHTERGROND

Een algemene wijsheid is dat door verbeterde hygiëne meer mensen oud worden. Dat begon aan het einde van de negentiende eeuw met een sterke daling van de kindersterfte, hetgeen grote gevolgen heeft gehad voor de levensloop. De dalende kindersterfte werd gevolgd door een daling van het aantal kinderen per vrouw. Nadat de horde was genomen van vermindering van de sterfte rond de geboorte werd in de loop van de twintigste eeuw het volgende obstakel geslecht bij het bereiken van de zeventigjarige leeftijd die volgens de Bijbel de mens gegeven is. Dit was vooral het gevolg van de bestrijding van infectieziekten. Inmiddels is de levensverwachting op oudere leeftijd verder gestegen. Welke factoren daarbij precies een rol spelen is nog geen uitgemaakte zaak (zie Van de Kaa 1998).

In elk geval is het duidelijk dat veel meer mensen oud worden, wat onder andere vragen oproept over hun huisvesting. Ondanks een gedeeltelijk geslaagd beleid om ouderen zo lang mogelijk zelfstandig te laten wonen, zijn we nog steeds

gewend een aanzienlijk deel van de hoogbejaarden apart te verzorgen in verzorgings- en verpleegtehuizen. De ouderenzorg is in de loop van de tijd sterk gemedicaliseerd, wat er wel toe geleid heeft dat men kortere tijd in zulke instellingen verblijft. Maar het blijft een feit dat het volkshuisvestingsbeleid weinig of op een verkeerde manier rekening houdt met een stijgend aantal zelfstandig wonende hoogbejaarden.

In het volkshuisvestingsbeleid is de planning in hoge mate gebaseerd op de bevolkingsamenstelling op een gegeven moment. Voor elke categorie wil men in principe specifieke woningen beschikbaar hebben: starterswoningen, eengezinshuizen/drive-inwoningen, seniorenhuisvesting, en voor de rijkere ouderen wijken in de vorm van een soort *sunset-city*. Gemeenten en projectontwikkelaars willen echter vooral bouwen voor economisch actieve gezinshuishoudens; de andere categorieën komen er bekaaid van af.

Het bouwen van huizen voor mensen in een bepaalde levensfase heeft een groot bezwaar. Veel hangt af van de doorstroming naar andere huisvesting en de bereidheid van bewoners in de legenefase (als de kinderen het huis uit zijn) om plaats te maken voor jonge gezinnen en zelf naar ouderenhuisvesting te verhuizen. Dit gaat vaak niet goed; hoewel men dat niet wil, kan men in de situatie komen van een gedwongen woonloopbaan, waarbij het eindpunt voor velen te vinden is in een op ouderen gespecialiseerde instelling in een medische sfeer (verzorgingstehuis en/of een verpleeghuis).

Hoogbejaarden brengen relatief vaak hun laatste jaren door in medische instellingen. Deze instellingen hebben het aanzien van een ziekenhuis, wat gerechtvaardigd kan worden door de slechte gezondheidstoestand van de opgenomen ouderen. Zij verkeren dan in een omgeving waarin jonge mensen niet graag zouden wonen. De medicalisering van de ouderenzorg lijkt een autonome ontwikkeling te zijn geweest van eenzijdig het vooropstellen van de medische zorgbehoefte van ouderen, die niet past bij het geheel van behoeften van mensen op hoge leeftijd. Het zelfstandig wonen, waardoor wel in meer behoeften kan worden voorzien, is echter niet altijd haalbaar. Wat zijn de alternatieven?

Een mogelijkheid, waarover inmiddels al langere tijd is gesproken, en die maar beperkt is gerealiseerd, is levensloopbestendig bouwen. Dit kan men afzetten tegen een ander alternatief dat nu (weer) in de belangstelling staat: de bouw van zogenaamde kangoeroewoningen en generatiehuizen. Los van de vraag hoe dit in de koop- en huursector gefinancierd kan worden, berust het alternatief van de generatiehuizen op de veronderstelling dat er een traditie is van driegeratie-huishoudens. Deze traditie is er echter in Nederland niet. Die kon ook niet ontstaan doordat, gegeven de relatief hoge leeftijd waarop men aan kinderen begon, men vaak al was overleden voordat het jongste kind het huis verliet.

Het levensloopbestendig bouwen gaat daarentegen *niet* uit van een driegeratie-huishouden, maar van aanpassing van het huis aan de levensfase waarin men verkeert. Bij het kleiner worden van de benodigde woonruimte bij het ouder worden zou dan gemakkelijk ruimte gecreëerd kunnen worden voor andere huishoudens in hetzelfde huis. Men volgt dan als het ware een woonloopbaan in hetzelfde huis. En, als dat beslist niet meer kan, wordt getracht de ouderenhuisvesting zo in te richten dat daarbinnen niet verder verhuisd hoeft te worden. Het laatste wordt in Nederland in toenemende mate gerealiseerd door een functiegerichte benadering van de zorg en een loskoppeling van de zorg van de woonvoorziening (zie Houben 2002).

Naast de driegeratie-huishoudens en het levensloopbestendig bouwen is er een alternatief in het groepswoon van ouderen. Dit kan passen bij mondige ouderen die met elkaar willen optrekken en kan bovendien leiden tot een ander soort ouderenzorg die meer gericht is op de ouderen zelf en minder het model volgt van een medische instelling. Het zo lang mogelijk zelfstandig wonen krijgt dan de vorm van het zo lang mogelijk zelfstandig samen wonen.

Daar kan de volgende kanttekening bij geplaatst worden. De zorg voor ouderen heeft veel te maken met de manier waarop mensen *voorafgaand aan de derde levensfase met elkaar omgaan*. Men kan niet verwachten dat mensen op dat moment elkaar onderling in een groep helpen (zoals in het geval van groepswoon voor ouderen) of goed functioneren in een groep in een zorginstelling, als zij niet eerder gewend zijn geweest met anderen buiten het eigen huishouden samen te leven (zoals vroegere plattelandshuishoudens erg open waren, men de maaltijd en het huis deelde met personeel en andere generatiegenoten). Veel mensen zijn een groot deel van hun leven alleen of samen met een ander alleen (zie het in de inleiding gegeven beeld van Shorter van het eenzame gezin). Het is moeilijk om daar een beleid op te voeren. Toch is er reden over de mogelijkheden van beleid goed na te denken; meer nog dan bij de financiering van pensioenen dreigt nu bij de toenemende vergrijzing op het gebied van de ouderenzorg een groot probleem te ontstaan.

6.2 LEVENSLOOPEBESTENDIG BOUWEN? SCHRIFTELIJKE REACTIE VAN PIET HOUBEN

Levensloopebestendig wonen kan gezien worden als onderdeel van levensloopebeleid. Dat is de opvolger van doelgroepenbeleid i.c. categoriaal beleid voor chronisch zieken, gehandicapten en kwetsbare ouderen. Levensloopebeleid is gericht op het faciliteren van individuele burgers bij het op eigen wijze, en verantwoord naar de samenleving, vormgeven aan de eigen levensloop. Levensloopebestendig wonen kan de vorm krijgen van een ‘lerende’ woonzorgzone (WZZ). Een WZZ is een bepaald gebied in stedelijke en plattelandssituaties waarin woon-, zorg- en welzijnsvoorzieningen en andere algemene voorzieningen gericht zijn op het levensloopebestendig wonen van de bewoners.

Een WZZ faciliteert bewoners wanneer ze vanwege ziektes, beperkingen en kwetsbaarheid bij het ouder worden, leven en wonen in hun wijk, buurt of dorp willen continueren. Hierdoor hoeven ze niet zoals voorheen noodgedwongen te verhuizen naar residentiële en institutionele voorzieningen buiten de voor hen vertrouwde woon- en leefomgeving.

Het adequaat implementeren van een WZZ veronderstelt dat betrokkenen er zich van bewust zijn dat ze deel gaan uitmaken van een bestaand of nieuw complex weefsel van netwerken. Knopen in dit weefsel zijn allereerst de individuele bewoners. In het perspectief van levensloopebeleid zijn zij volwaardige actoren, die hun eigen levensproject aansturen en de daarvoor benodigde ondersteuning en hulpmiddelen bij anderen betrekken.

Een eerste schil van knopen rondom de individuele actor vormt op microniveau het informele netwerk van medeleden van het huishouden, van burens en van familie, vrienden dichtbij of op afstand. Afhankelijk van de aard en ernst van de ziekte, beperking en kwetsbaarheid geven mensen uit het micronetwerk praktische en emotionele ondersteuning. De tweede schil vormen knopen in formele netwerken op het mesoniveau van bedrijven, instanties en instellingen in een wijk, buurt of dorp. Op dit mesoniveau weeft de WZZ een zodanig weefsel van netwerken dat gecoördineerd een integraal aanbod op maat van de individuele bewoner tot stand komt. In dit weefsel bevinden zich tal van knopen bestaande uit professionals, vrijwilligers, managers, beleidsontwikkelaars en anderen die als zzp'er of in dienst van een bedrijf, vereniging, instelling, instantie e.d. opereren. Ten slotte is er vanuit de WZZ gezien een weefsel op een hoger macro-niveau dat relevant is voor de randvoorwaarden waarbinnen het individu en diens micro- en mesonetwerk kan functioneren.

Netwerkweefsels zijn sociale systemen die net als andere levenssystemen tegelijkertijd processen van én groei en synergie kennen; én van krimp en fragmentatie. Voor een deel zijn krimp en fragmentatie van het sociale weefsel onvermijdelijk

gezien de eindigheid, aftakeling en uitdunning van netwerken bij levensbedreigende ziekte en het kwetsbaar worden van mensen in de laatste levensfase. Een uitgangspunt van de WZZ is dat die constellatie beter dan de vroegere institutionele voorzieningen toegerust is deze negatieve spiraal te helpen 'doorkruisen' door de focus te richten op het realiseren van de kwaliteit van leven van de betrokken persoon in zijn micro- en mesonetwerken. Het is deze ontwikkelingsopgave die voor een WZZ een inspirerende uitdaging is. Die dient soms tegen de fragmentatiestroom van bezuinigingen, verzakelijking en sociale vervreemding aangegaan te worden. Door het ontwikkelen van een WZZ in een (groot)stedelijke setting ontstaat een duidelijk beeld van:

- de kwaliteit van de netwerken van bewoners, van hun sociale stuurcompetenties,
- de behoefte aan ondersteuning bij het realiseren van hun levensproject en hun mogelijkheden andere leden van hun netwerken terzijde te staan.

Een en ander geldt des te meer als mensen door ziekte, handicap of kwetsbaarheid bij het ouder worden meer aandacht en steun van hun netwerken nodig hebben.

Het boek met de titel *Sociaal isolement* (Hortulanus, Machielse en Meeuwesen 2003) bevat vele waardevolle bevindingen over welke groei- en krimpfactoren er in netwerken op micro- en mesoniveau spelen. Het blijkt dat bewoners in stedelijke locaties meer dan in landelijke aangeven dat ze:

- minder buurtcontacten hebben,
- een negatief oordeel over de leefbaarheid hebben, vooral gevoelens van onveiligheid,
- minder consensus ervaren over woonopvattingen en woongedrag.

Deze meningen zijn volgens de onderzoekers van belang, omdat heden ten dage voor het ervaren van een wij-gevoel gedeelde waarden, omgangsvormen en zichtbaar woongedrag de kern vormen en niet zozeer feitelijke relaties en activiteiten. Een andere voor het ontwikkelen van een WZZ belangrijke bevinding van Hortulanus c.s. is dat naast de klassieke achterstandskenmerken een nieuwe maatschappelijke tegenstelling aan het ontstaan is. Deze heeft te maken met het wel/niet beschikken van mensen over voldoende stuurcompetenties in het netwerken op micro- en mesoniveau. Deze vaardigheden omvatten zelfvertrouwen, probleemoplossend vermogen en sociale vaardigheden. Dit type vermogen tot communicatieve zelfsturing heeft sterkere invloed dan sociaal-economische status en andere relevante maatschappelijke achtergronden op de kwaliteit en omvang van de gerealiseerde netwerken. In grootstedelijke achterstandswijken wonen relatief meer mensen met onvoldoende stuurcompetenties, waardoor het risico op vereenzaming en sociaal isolement groter is.

Sociale systeeminnovatie is nodig om tegenover de fragmentatie bevorderende factoren impulsen te geven tot persoonlijke en maatschappelijke groei. Deze vernieuwende aanpak impliceert dat bewoners, beleidsmakers en professionals geregeld in dialoog treden en samen reflecteren op de bereikte resultaten gegeven de te onderkennen groei- en krimpfactoren. Dat betekent kortweg samen als een 'lerende' wzz te gaan functioneren en vanuit de samen te trekken lering tot handelen over te gaan. Een dergelijk jaren aan een stuk vast te houden permanent lerende vorm van kwaliteitsverbetering, waaraan alle betrokken leden van netwerken participeren is vrij zeldzaam. Dat geldt overigens voor vele groot opgezette veranderings- en innovatieprojecten zowel binnen een grote organisatie als in de verhoudingen tussenorganisaties. Binnen de Nederlandse cultuur lukt dat slechts in 5 à 10 procent van de gevallen. In mijn publicaties *Levensloopbeleid* (Maarssen 2002) en *Interactief levensloopbeleid* (Amsterdam 2009) zijn inhoudelijke en procesmatige aspecten beschreven, welke relevant zijn voor het succesvol invoeren van systeeminnovaties.

Vanwege het hoge afbreukrisico bij het invoeren van een sociaal systeeminnovatie is het de moeite waard te kijken naar een lerende wzz die op koers lijkt te liggen. Naar mijn mening zijn een aantal elementen daarvan te lezen in de rapportage van de Stichting Woonservicewijk Escamp (2007). Bovendien blijkt het innovatiecentrum Actiz in hetzelfde jaar Moerwijk tot de meest vernieuwende wzz te hebben verkozen. Ikzelf was eind 2001 en begin 2002 met een reeks van vier *workshops* betrokken bij het introduceren van het idee van een lerende wzz in deze wijk. Dit *pilot* project had tot doel de juiste 'springende' thema's met onderliggende urgentiegevoel te traceren om de in te voeren lerende wzz, op het juiste ontwikkelingsspoor te plaatsen.

Aan het einde van de workshops begin 2002 zijn de volgende thema's geformuleerd:

- in gesprek gaan met groepen die moeilijk te bereiken zijn,
- vrijwilligers en mantelzorgers bereiken,
- leefbaarheid: gemeenschappelijke normen en waarden in multicultureel Moerwijk,
- leefbaarheid: zingeving in multicultureel Moerwijk,
- ontwikkeling van een doe-het-zelf(zorg)centrum naar analogie van een goed functionerend moedercentrum.

De eerste vier thema's kwamen voort uit grote zorg over vervreemding en interculturele spanningen bij veel Moerwijkbewoners. Het urgentiegevoel over deze gesignaleerde sociale fragmentatie dat door de deelnemers aan de workshops vertolkt werd, contrasteerde aanvankelijk sterk met de prioriteiten bij het ontwikkelen van de fysieke aspecten van de wzz. In de beginfase lag het accent sterk op het ontwikkelen van levensloopbestendige woningen en woonomge-

ving, een adequaat voorzieningenniveau en inzet van moderne technologie die het mogelijk maakt langer zelfstandig te blijven wonen. Het in de workshops aan het licht getreden urgentiegevoel heeft evenwel nadien in 2002 en latere jaren meer (h)erkenning gekregen toen de door Fortuyn geagendeerde problematiek aan het licht bracht hoezeer in achterstandwijken angst, cultuurverschillen en onveiligheid de leefbaarheid aantasten. De nadien vanuit de centrale overheid met spoed opgestarte transformatieprogramma's voor kracht- en prachtwijken zijn vanuit een overeenkomstig urgentiegevoel tot stand gekomen.

LITERATUUR

- Becker, H.A. (1992) *Generaties en hun kansen*, Amsterdam: Meulenhoff.
- Brinkgreve, C. (2004) *Vroeg mondig, laat volwassen*, Amsterdam: Augustus.
- Bruggink, J-W, J. Garssen, B. Lodder en M. Kardal (2009) 'Trends in gezonde levensverwachting', *Bevolkingstrends* 1: 60-66.
- Carr, D (2002) 'Socioeconomic Background and Midlife Health in the United States', p. 155-183 in S. Crystal en D. Shea (Volume Editors), K. Warner Schaie (Series Editor) 'Public Policy, Health and Cumulative Advantage' in *Annual Review of Gerontology and Geriatrics. Volume 22: Focus On Economic Outcomes in Later Life*, New York: Springer Publishing Company.
- CBS Webmagazine (14 mei 2007): *Lage opleiding zet allochtone mannen op een flinke achterstand*.
- Crystal, S. en D. Shea (Volume Editors), K. Warner Schaie (Series Editor) (2002) 'Public Policy, Health and Cumulative Advantage' in *Annual Review of Gerontology and Geriatrics. Volume 22: Focus On Economic Outcomes in Later Life*, New York: Springer Publishing Company.
- Dasberg, L. (1975) *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel*, Meppel: Boom.
- Diekstra, R.F.W. (red.) (1992) *Jeugd in ontwikkeling. Wetenschappelijke inzichten en overheidsbeleid*, WRR Voorstudies 74, Den Haag: SDU.
- Duin, C. van (2009) 'Bevolkingsprognose 2008-2050: naar 17,5 miljoen inwoners', *Bevolkingstrends*, 2000:1, 15-22.
- Goudsblom, Johan (1959): *De nieuwe volwassenen*, Amsterdam: Querido.
- Graaf, A. de (2009) 'Geboorteregeling in 2008', *Bevolkingstrends* 2009, 1: 54-59. 'Hogere leeftijd bij eerste huwelijk', *Bevolkingstrends* 2009, 1: 10
- Hortulanus, R., A. Machielsen en L. Meeuwesen (2003) *Sociaal isolement*, Den Haag: Elsevier Overheid
- Houben, P.P.J. (2002) *Levensloopbeleid. Interactief levensloopbeleid ontwerpen in de tweede levenshelft*, Maarssen: Elsevier.
- Houben, P.P.J. (2009) *Interactief levensloopbeleid*, Amsterdam: SWP
- Jansen, Suzanna (2008) *Het pauperparadijs*, Amsterdam: Balans.
- Jong, A. de (2008) 'Analyse van processen in de levensloop ten behoeve van het model Pearl', *Bevolkingstrends* 2008: 4, 51-62.
- Kaa, D.J. van de (1998) *Overleven op leeftijd*, afscheidscollege 11 december 1998, Universiteit van Amsterdam.
- Knipscheer, K. (2006) *De uitdaging van de tweede adolescentie*, afscheidsrede Vrije Universiteit, 14 oktober 2005.
- Kokswijk, J. van (2007) 'Toekomstvisie op jongeren en technologie in onze samenleving', blz. 199-222 in P.A.H. van Lieshout, M.S.S. van der Meij en J.C.I. de Pree (red.), *Bouwstenen voor een betrokken jeugdbeleid*, WRR Verkenningen 15, Amsterdam: AUP.
- Kronjee, G.J. (1991): *Veranderingen in de levenscyclus, demografische veroudering en collectieve sociale uitgaven*, Utrecht: ISOR/University of Utrecht.

- Kronjee, G. (1992): 'De dubbele werkelijkheid van het gezin' in *Tijdschrift voor Primaire Leefvormen* 4, 3-4: 157-169.
- Kronjee, G.J. en W.E. van Stigt (2007) 'De overgang van jeugd naar volwassenheid en levensloopbeleid', blz. 87-108 in *Bouwstenen voor een betrokken jeugdbeleid*, WRR Verkenningen 15, Amsterdam: AUP.
- Liefbroer, A.C. en P.A. Dykstra (2000) *Levenslopen in verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. WRR Verkenningen 107, Den Haag: SDU Uitgevers.
- Liefbroer, A.C. en J. Puy (2005) *De transitie naar volwassenheid en de rol van het overheidsbeleid: een vergelijking van institutionele arrangementen in Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Spanje*, WRR Webpublicatie 11, Den Haag: WRR-webpublicatie.
- Maas, I., M.H.D. van Leeuwen en K. Mandemakers (red.) (2008) *Honderdvijftig jaar levenslopen. De Historische Steekproef Nederlandse bevolking*, Amsterdam: AUP.
- Meulen, A. van der, C. van Duin en J. Garssen (2009) 'Bevolkingsprognose 2008-2050: model en veronderstellingen betreffende de sterfte', *Bevolkingstrends* 2009, 1: 41-53.
- Ministerie van SZW (2002) *Verkenning levensloop. Beleidsopties voor leren, werken, zorgen en wonen*, Den Haag.
- Ministerie van SZW (2002) *Verkenning levensloop. Achtergronddeel: analyses van trends en knelpunten*, Den Haag.
- RIVM (2009) Nationaal Kompas Volksgezondheid: Bevolking, webpublicatie.
- Shorter, E. (1977) *The Making of the Modern Family*, Londen: Basic Books.
- Solinge, H. van, K. Henkens en H. van Dalen (2009) 'Langer doorwerken. Gemakkelijker gezegd dan gedaan', *Demos* 2009, 24, 3: 1-4.
- Stichting Woonservicewijk Escamp (2007) *Moerwijk knapt aardig op. Verslag van een levende en lerende woonzorgzone in Den Haag*.
- Swaan, A. de (1982) 'Uitgaansbeperking en uitgaansangst; over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding (1979)' in *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981*, Amsterdam: Meulenhoff.
- TNS/NIPO Publicaties (2008) *Twintigers: niet egoïstisch, niet idealistisch, niet hedonistisch. Veel vertrouwen in jezelf, wat minder in de wereld*, TNS/NIPO 19 december 2008.
- Turnbull, C.M. (1983) *The Human Cycle*, New York: Simon & Schuster.
- Vinken, H. (1997) *Political values and youth centrism. Theoretical and empirical perspectives on the political value distinctiveness of Dutch youth centrists*, Tilburg: Tilburg University Press.
- Vries, Geert de (1993) *Het pedagogisch regiem. Groei en grenzen van de geschoolde samenleving*, Amsterdam: Meulenhoff.
- 'Weinig Nederlanders nemen moeder in huis', *Bevolkingstrends* 2008, 3: 9
- Winter, M. de (2004) *Opvoeding, onderwijs en jeugdbeleid in het algemeen belang*, WRR Webpublicatie 1, Den Haag: WRR webpublicatie.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1999): *Generatiebewust beleid*, rapport 55, Den Haag: SDU Uitgevers.

VERANTWOORDING GEDICHTEN

Haasse, Hella (1945) 'Virgo' in *Stroomversnelling*. Amsterdam: Querido

Herzberg, Abel J. (1975) 'Van drie zangen de eerste' in *Drie rode rozen*.

Amsterdam: Querido

Hoornik, Ed. (1972) 'Mijn dochter en ik' in *Verzamelde gedichten*. Amsterdam: Meulenhoff

Kronjee, Gerrit (2006) *Picnic, een oud plezier*

Meijer, I. (1993) 'Soms loop ik 's nachts naar het Victorieplein' in *Mijn lieve ouders*.

Amsterdam: Prometheus

Vasalis, M. (2002) 'Is het vandaag of gistren, vraagt mijn moeder' in *De oude kustlijn*.

Amsterdam: Van Oorschot

WRR

WETENSCHAPPELIJKE RAAD VOOR HET REGERINGSBELEID

Lange Vijverberg 4-5, Postbus 20004, 2500 EA Den Haag
telefoon +31 (0)70 356 46 00, website: www.wrr.nl